

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ОЛИЙ ВА ЎРТА МАХСУС ТАЪЛИМ ВАЗИРЛИГИ
БУХОРО ДАВЛАТ УНИВЕРСИТЕТИ

Ғ.ЗИКРИЛЛАЕВ

ИСТИҚЛОЛ ВА АДАБИЙ ТИЛ

Тошкент
Ўзбекистон Республикаси Фанлар Академияси
"Фан" нашриёти
2004

Монографияда тил инвентивий руҳий ҳодиса деган назарий қарашга таяниб ўзбек адабий тилининг милаат учун муштараклиги, метабриллиги, субути (систем тузилиши) каби масалалар тадқиқ этилади. Метабр ҳодисаси талқинида ҳассоб бўлувчи Абдулла Қаҳҳор асарларига мурожаат қилинади.

Монография ўзбек адабий тили тадқиқотчилари, шунингдек ўзбек ва хорижий филология ихтисослиги муаллиму талабаларига мўлжалланган.

МАСЪУЛ МУҲАРРИР: профессор Ҳ.Г. Цейматов

ТАҚРИЗЧИЛАР: филология фанлари доктори
Б.Менглиев,
доцент Н.Шукруллаев

З 4602000000-3-762 Рез.2004 С. Ўзбекистон Республикаси
М 355(04) – 2004 ФЛ «Фан» нашриёти,
2004

JSBN 5 – 648 – 02982 – 9

МУНДАРИЖА

Сўз боши	4
Системалаштиришдан системани очиш ва тавсифлашга (муҳаррирдан).....	5

БИРИНЧИ БЎЛИМ

1-фасл. Адабий тил — муштарак тил.....	8
2-фасл. Адабий тил — меъёрий тил.....	17
3-фасл. Ўзбек адабий тилининг систем тузилиши ...	42

ИККИНЧИ БЎЛИМ

1-фасл. Сўз ва қўшимча маънодошлиги.....	58
2-фасл. Сўз ва сўз бирикмаси муносабати	77
3-фасл. Сўз ва гап муносабати	103
Хулоса.....	113
Фойдаланилган адабиёт рўйхати	116
Мисол олинган манбалар	120

СЎЗ БОШИ

Шўро ҳокимияти даврида мустамлакачилик сиёсати юргизилганидан ўзбек адабий тили талқину тадқиқида рус тилига тақлид устувор эди. Истиқлол тақлиддан қутулиш имконини берди. Монографияда ўзбек адабий тилининг субути (мазмуний тартиботи, систем тузилиши) шу нуқтаи назардан тадқиқ қилинади.

Монография икки бўлимдан иборат. Биринчи бўлимда аввало хорижий, шўро ва ўзбек тилшунослигида адабий тилга муносабат қисқача шарҳланади. Сўнгра узви таҳлилга асосланиб ўзбек адабий тилининг фарқловчи белгиларидан иккитаси (ижтимоий вазифа ва меъёрийлик) кенгроқ ёритилади. Ундан кейин ўзбек адабий тили систем тузилишининг бош хусусияти аниқланади. Бунда флектив тиллар (асосан рус, қисман немис, инглиз тили) билан қиёслаш суулидан фойдаланилади.

Иккинчи бўлимда ўзбек адабий тили систем тузилишининг бош хусусиятига (тежамкорликка) асосланиб сўз ва қўшимча, сўз ва сўз бирикмаси, сўз ва гап муносабати каби ҳодисалар олиб қаралади. Аввало мазкур ҳодисаларнинг анъанавий ўзбек тилшунослигидаги талқини шарҳланади, сўнгра муаллиф талқини берилади. Ундан кейин ёзувчи ва адабий тил меъёри масаласига эътибор қаратилади. Бу мақсадда Абдулла Қаҳҳорнинг йирик насрий асарлари (жами 923 саҳифа) матний таҳлил қилиниб тегишли хулоса чиқарилади.

Ихчамлик учун монография охирида мисол олинган асарлар рўйхати берилиб матн ичида кичик қавсда манбанинг рўйхатдаги рақами ва мисол олинган саҳифа кўрсатилади.

Фойдаланилган адабиётлар ҳам алоҳида рўйхат қилиб берилди. Матн ичида ўрта қавсдан фойдаланилди. Бунда ҳавола қилинган ишнинг рўйхатдаги тартиб рақами ва саҳифаси кўрсатилиб бир-биридан вергул билан ажратилди. Ҳавола бирдан ортиқ бўлганда улар орасига нуқтали вергул қўйилди.

СИСТЕМАЛАШТИРИШДАН СИСТЕМАНИ ОЧИШ ВА ТАВСИФЛАШГА (МУҲАРРИРДАН)

Ғ.Н. Зикриллаевнинг тилшунослар ҳукмига ҳавола этилаётган монографияси икки бўлимдан иборат. Биринчи бўлимда адабий тилнинг умумий масалалари – адабий тилнинг ўзи нима эканлиги, қандай аҳамиятга эгаллиги, лисон – меъёр – нутқ учлиги (триадаси)да қандай мавқе тутиши муҳокама этилади. Маълумки, ўзбек тилшунослигида жуда кўп ҳолда мазкур триадада лисон одатда ўзбек адабий тили билан тенглаштирилади. Бу тилшунослик назарияси, хусусан системавий тилшуносликнинг лисон – нутқ дихотомияси тамойилларига кўра нотўғридир. Шу билан бирга адабий тилни системавий тилшуносликда тушуниладиган меъёр (чунончи, шева, арго-жаргон, профессионал тил, терминологик тизим ва ҳоказо учун хос меъёрлар) билан ҳам тенглаштириш мумкин эмас. Тадқиқотнинг I ва II фаслида адабий тилнинг бошқа меъёрлардан юқори туриши, уларга ўз таъсирини ўтказадиган муштарак меъёр мавқеида бўлиши, бинобарин тил бирликларининг ички системавий муносабати билан белгиланувчи **лисоний меъёр**, адабий тил қоидалари билан белгиланувчи **адабий меъёр**, хусусий соҳа (гуруҳ)ларда қабул қилинган **соҳавий меъёр** учлигида оралиқ бўғинни эгаллаши гоёси илгари сурилган. Олим бу билан чекланиб қолмай, тилнинг системавий талқинига ҳам муҳим аниқлик киритади: шу бўлимнинг III фаслида ўзбек лисоний системаси ва ўзбек адабий тили системаси айни бир нарса эмаслиги кўрсатилади. Бугунги ўзбек тилшунослигида бу тадқиқи эндигина бошланаётган масаладир. Зероки, биринчидан, соҳавий нутқ ўз узуси (системавий муносабатлар билан белгиланадиган тизим)га эгами ёки унда адабий тил меъёри (узуси) фақат бузиладими деган саволга ўзбек тилшунослиги ҳали аниқ ва қатъий жавоб бера олмайди. Иккинчидан, соҳавий узусларнинг тадқиқи ҳам фанимизда эндигина тетапоя бўлаётган йўналишдир. Мана шу йўналишнинг ривожланишига Ғ.Зикриллаевнинг тадқиқоти, унда илгари сурилган гоё ва тадқиқ усуллари муҳим туртки бўлгусидир.

Тадқиқотнинг иккинчи бўлими лисоний тизимда тил

бирликлари сирасида алоҳида мавқе эгаллайдиган, тилшунослик, фалсафа, психологиянинг қатор зиддиятлари кесишадиган, шу боис фанларнинг азалий муаммоси бўлган сўз, сўз-шакл, унинг қўшимча, сўз бирикмаси ва гапга муносабати таҳлиliga бағишланган. Бу бўлимнинг I фаслида сўз ва қўшимча маънодошлиги масаласи кўриб ўтилади. Тилшунослигимизда синонимия одатда *акамга /акам учун ол-* тарзида тушунилади. Ф.Зикриллаев маънодошликни бошқача – компонент таҳлил усулида очиладиган грамматик маъно семалари умумийлиги сифатида тушунади ва шубҳасиз мустаҳкам асосга эга. Шунинг учун тилшуносликда одатда синонимларнинг қўлланилиши танлаш (яъни қатордан бирини олиш) тамойилига таянса, олим талқинидаги маънодошликнинг нутқда плеонастик (ёнма-ён) қўлланилиши оддий ва ҳатто меъёр даражасидаги ҳолат эканлиги кўрсатилади. Бу ҳодиса сўз-шакл ва сўз бирикмаси, сўз-шакл ва гап маънодошлиги мисолида бўлимнинг иккинчи ва учинчи фаслларида янада ёрқинроқ тавсифланади. Бу ҳилдаги тежамкорликка зид бўлган плеоназм тил тизимининг мустаҳкамлиги, кучли «зилзила»ларга бардошини таъминлабгина қолмай, тил тизимида доимий ўзгариш ва ривожланиш учун имконият ҳам яратади. Зероки, нутқда ёнма-ён турган бирликлардаги маънодошлик ўзаро боғланган икки нутқ бирлигининг бирида маълум бир турдаги ўзгариш (силжиш, инновация, янгича қўлланилиш в.ҳ.) содир бўлса, иккинчиси маънодошлик асосида алоқаларини сақлаб қолаверади. Натижада бутунлик умуман сақлангани ҳолда ўзгариш учун имконият топилади. Атиги битта мисол: *Укамга айтгим*. Шу икки сўздан иборат гапда йўналиш семаси икки марта (жўналиш келишиги кўрсаткичи ва *айт-* феъли семантик валентлиги орқали) ифодаланган ва нутқда бу маънодошлик ўзаро бирикиб, бир бутунликни – бир сўз бирикмасини ташкил этади. Шундай маънодошлик бўлмаса, сўз бирикмасининг ўзи ҳам ҳосил бўлмайди. Мана шунинг учун олим тасвирлаган маънодошлик турини атрофлича ўрганиш фанимиз олдида тамоман янги истиқбол очади.

Бўлимнинг иккинчи фасли сўз ва сўз бирикмаси муносабатига бағишланган. Бу фаслдаги таҳлил материали ҳам ғайриоддийдир. Зероки, сўз ва сўз бирикмаси муносабати деганда одатда *ё байтал – урғочи от*, ёинки қўшма сўз билан сўз бирикмаси орасидаги ўхшашлик ва фарқлар назарда тутилади. Ф.Зикриллаев тадқиқотида эса эгалик шакллари

таҳлили асосида *отам // менинг отам*, III фаслда *келдим // мен келдим* турдаги маънодошлик алоқалари таҳлил этилади, ҳодисалар микроскопик таҳлил этилиб диққатга сазовор хулосаларга келинади. Шунинг учун бу тадқиқот ўқувчидан катта эътибор ва ўзбек тавсифий тилшунослигининг бугунги ҳолатини яхши билишни талаб этади.

Ғ.Зикриллаев тадқиқотидаги яна бир ўзига хосликни қайд этмасдан бўлмайди. Бу олимнинг нол морфемага муносабати, аниқроғи уни ҳисобга олмаслиғидир. Шу омил унга туркий тилларда ифодаланиши зарур ва мумкин бўлган деярли барча грамматик маъноларнинг ўзак/негизда мужассамлана олишини кўришга, маънодошлик чегарасини кенгайтиришга имкон беради. Эҳтимол, агглютинатив қурилишли тилларда нол морфема табиати ва ўрни тамоман ўзгачадир. Лекин бу масала ҳали очиқлигича қолаверади. Бу муаммо ечимида ушбу тадқиқот фойдали бўлади деб умид қиламиз. Чунки муаллиф таъкидлаганидек бу тадқиқотда қатор масалалар юзасидан ўзбек тилшунослиги нималарга эришганлиги ва «XXI асрда кўпроқ нимага эътибор бериш кераклиги» (77-бет) муҳокама этилади. Ҳақиқатан ҳам XX асрда ўзбек тилшунослигининг умумий вазифаси ва ютуғи тил ҳодисаларини овруповий таҳлил усуллари билан системалаштиришдан иборат бўлса, XXI асрда фанимизнинг вазифаси Ғ.Зикриллаев намуналаридан бирини берганидек системанинг ичига «шўнғиш» ва уни ичдан тавсифлашдир.

Профессор Ҳамид Неъматов
Бухоро, 2003 йил 25 октябр

БИРИНЧИ БЎЛИМ

1-ФАСЛ. АДАБИЙ ТИЛ – МУШТАРАК ТИЛ

I

Хорижий тилшуносликда адабий тилга муносабат. Маълумки, тил ижтимоий-руҳий ҳодиса бўлиб адабий тил унинг тарихий-маданий кўринишидир. Тил ижтимоий ҳодиса сифатида воситаи робита вазифасини бажарса, руҳий ҳодиса сифатида маънавий-маърифий жабҳага хизмат қилади. Тилнинг ҳар ' иккала вазифаси узвий боғланган бўлиб биргаликда амалга ошади.

Тил мазкур вазифаларни бажариш учун ёзма ва оғзаки шакл, шунингдек шева, муштарак ва оралиқ (қурама) кўринишда зухур бўлади.

Тилнинг муштарак кўриниши собиқ Иттифоқ ҳудудида адабий тил деб аталарди. Ўзбек тилшунослигида бу атама ҳозирги кунда ҳам ўзбек адабий тили тарзида ишлатилади. Айни пайтда ҳозирги ўзбек адабий тили, ўзбек миллий адабий тили, шунингдек ихчам тарзда ўзбек тили атамаси ҳам қўлланади.

Тилшунослик тарихида тилнинг моҳиятини тушуниш, унинг муштарак кўриниши (адабий тил)га муносабат бир хил бўлган эмас.

Назарий тилшунослик асосчиси Вилхелм ффон Хумболт (1767 – 1835) тилни моҳиятига кўра фаолият (Tätigkeit), қувват (Energie), аниқроғи руҳий фаолият, руҳий қувват [70,69,70], тузилишига кўра бутунлик, тизим (система)дир дейди [70,72]. Унинг кўрсатишича ҳар қайси тил (ёки тил оиласи)нинг ўз тузилиши (структураси), системаси бор, негаки халқ тили унинг руҳияти, халқ руҳияти унинг тили демақдир [70,68]. Шу билан бирга ёзувчи ва грамматистлар тилга сайқал бериб халқнинг ўзига қайтаради [70,164] деб ёзади. Бундан адабий тил назарда тутилгани ва унинг адабиёт, адабиётшунослик билан ҳам алоқадорлиги англашिलाди.

Структур тилшунослик асосчиси Фердинанд де Соссюр (1857 – 1913) тилни ишоралар системаси деб билади. Тил ҳақидаги фанни эса иккига ажратиб ички ва ташқи тилшунослик деб атайди. Ички тилшуносликда тилнинг тузилиши (структураси),

ташқи тилшуносликда халқ ва унинг тарихи, маданияти, сиёсий қараши, адабиёти билан алоқаси, адабий тил, шева каби ҳодисалар ўрганилади [83,71;39,91;7,15]. Соссиюрнинг ўзи ички тилшунослик билан шугулланганидан унинг таълимотида адабий тил ва унга алоқадор масалалар эътибордан четда қолади.

Прагалик тилшунослар таълимотида тил ишсон фаолиятининг маҳсули, муайян мақсадга хизмат қилувчи воситалар системасидир дея таърифланади [96,69]. Бошқача айтганда тил муайян вазифа (функция) бажарувчи система деб қаралади [64,56]. Шунга кўра тил XX аср биринчи чорагидан функционал система [96,69], тил ҳақидаги фан эса функционал тилшунослик деб атала бошлайди [96,84]. Натижада тилнинг барча ҳодисаси (унсури) бажарадиган вазифаси, қўлланиш мақсади нуқтаи назаридан баҳоланадиган бўлди.

Функционал тилшуносликда адабий тилга алоҳида эътибор берилиб халқ тилига нисбатан муҳимроқ вазифа бажариши таъкидланади, негаки адабий тилда маданий ҳаёт ва тамаддун (илмий, фалсафий ва диний тафаккур, сиёсий ва социал, адлиявий ва маъмурий фаолият) ҳамда унинг натижаси акс этади [96,77]. Бинобарин функционал тилшуносликда адабий тилнинг ижтимоий ва социал вазифасига катта эътибор берилади.

Функционал тилшунослик тарафдорлари томонидан адабий тилнинг ижтимоий ва социал вазифаси узвли (компонент) таҳлилга асосланиб тадқиқ қилинади. Лекин айрим масала, жумладан адабий тилнинг шаклланиши, ривожланиши, фарқловчи белгилари хусусида олимлар ҳамфикр эмас.

А.В.Исаченковнинг фикрича адабий тил халқ миллат бўлиб шаклангандан кейингина ҳосил бўлади. Бундай тилнинг фарқловчи белгиси тўртта: поливалентлик, меъёрийлик (кодификация), умуммажбурийлик ва услубийлик [80,149 – 158]. Поливалентлик деганда ижтимоий ҳаётнинг барча соҳасида адабий тил ишлатилиши назарда тутилса, умуммажбурийлик деганда жамиятнинг барча аъзоси томонидан адабий тил қўлланишининг мажбурийлиги, адабий тил меъёрларига ҳамманинг баробар риоя қилиши тушунилади. Аниқроқ қилиб айтганда фақат ёзма эмас, оғзаки нутқда ҳам маълумоти, ёши, қайси табақа, шевага мансублигидан қатъий назар барчанинг адабий тилдан фойдаланиши талаб этилади. Мазкур белгилардан бирортаси шакланмаган бўлса адабий тилнинг мавжудлиги инкор этилади. Бундай талаб ҳам ёзма, ҳам

оғзақи шакли юксак ривожланган миллий тилларнигина адабий тил деб аташ имконини беради.

Шўро германисти М.М.Гухман ва унинг издошлари адабий тилнинг хусусиятини белгилашда бошқача йўл тутади. Бу олимлар масалага ижтимоий-тарихий ҳамда типологик нуқтаи назардан ёндашиб адабий тилнинг миллат бўлиб шаклланмаган халқларга ҳам хослигини кўрсатади. Натижада адабий тилнинг икки босқич ва икки хил кўриниши борлиги эътироф этилади: халқ адабий тили ва миллатнинг адабий тили (миллий адабий тил).

М.М.Гухманнинг кўрсатишича адабий тилнинг биринчи кўринишига хос белги учта: ишлов берилганлик (обработанность языка), танланганлик (отбор) ва қоидавийлик (регламентация) [71,506]. Биринчи белгининг мавжудлиги қолган икки белгини тақозо этади, негаки иккинчи белги шеваларга хос сўз ва шаклдан айримини танлаб ишлатишни билдирса, учинчи белги мазкур сўз ва шаклларнинг қўлланиши қоидага айланганлиги, анъанавий тус олганлигини англатади. Бу белгилар иккинчи босқичда қатъий қоидалаштирилганлик (кодификация) ва умуммажбурийлик тусини олади [71,533]. Натижада улар А.В.Исаченко эътироф этган тарзда намоён бўлади (2-фаслга қаралсин).

Типологик таҳлилга асосланиб М.М.Гухман адабий тилнинг бошқа фарқловчи белгилари (поливалентлик ва услубийлик) ҳам барча адабий тилда ёки бир тилнинг ўзида бирданига эмас, аста-секин шакллана боради деб ёзади. Негаки мазкур белгилар тарихий шарт-шароит, яъни халқ иқтисодий, сиёсий ва маданий бирлашишининг суръатига боғлиқ бўлади [71, 506]. Шунга кўра поливалентлик ва у билан боғлиқ умумий, муштарак тил (langue commune, Gemeinsprache, Einheitssprache) Англия, Францияда XVI — XVII, Россияда XVIII аср охири XIX асрнинг биринчи ярмида, Германияда XIX асрнинг иккинчи ярмига келиб шаклланади [71,503]. Араб мамлакатлари ва Италияда ҳозирги даврда ҳам адабий тил поливалент хусусиятга эга эмас. Араблар адабий тилни фақат оилада эмас, ишда ҳам қўлламайди, унинг ўрнига маҳаллий оралик тил (адабий тил ва шева қоришмаси) ишлатилади. Айни пайтда худудий шакллар адабий тил соҳаси бўлган радио, телевидение, театр, кинога ҳам кириб борган [63,36]. Италияда бўлса адабий тилнинг оғзақи шаклида маҳаллий шева таъсири кучли, адабий тилнинг ёзма кўриниши эса нотабий ҳисобланади [71,505 — 506].

Поливалентлик маълум тарихий, сиёсий шарт-шароит тақозоси билан ҳам чекланган тарзда намоён бўлади. Бундай ҳолда адабий тил ижтимоий ҳаётнинг айрим соҳасида ишлатилмайди. Масалан Чехияда 1781 йилда немис тилига давлат мақоми берилгандан кейин миллий зулм таъсирида чех тили асосан адабий тилда гапирмайдиган қишлоқ аҳолиси томонидан қўлланади [92,15]. Ҳиндистонда ҳам шунга яқин ҳол юз беради. Узоқ давом этган инглиз ҳукмронлиги даврида давлат идоралари, иш юритиш, савдо, иқтисод, мактаб, университет ва фанда инглиз тили қўлланади. Ҳолбуки инглиз тилида атиги икки фоиз аҳоли эркин сўзлаша олган [71,540].

Академик В.В.Виноградов масалага бошқача нуқтаи назардан ёндашганлигидан халқ оғзаки ижоди адабий тил доирасидан четда қолади [65,39]. Бундай ҳолда Гомер достонлари, Ўрта Осиё халқлари фолклори, олмон шпилман, миннезингерларининг ижоди адабий тил намунаси ҳисобланмайди. Проф. М.М.Гухманнинг фикрича эса юқори даражада ишлов берилганлик, муайян мезонларга асосланган сўз танлаш ва қоидавийлик (регламентация), анъанавийлик хос бўлганидан бундай асарлар тилини адабий тилнинг оғзаки кўриниши ҳисоблаш зарур [71,507].

II

Ўзбек тилшунослигида адабий тилнинг талқину тадқиқи. Ўзбек тилшунослигида функционал ёндашув тарафдорлари бўлиб улардан айрими тадқиқот мавзусини номлашда ҳам функционал сифатловчисини ишлатади [37;44;76;89]. Лекин адабий тил ва унинг моҳияти, хусусияти на тилшунослк, на адабиётшуносликда узвли таҳлил қилинган эмас.

Маданият ва тамаддун инъикоси бўлганлигидан адабий тил ва у билан боғлиқ ҳодисаларни узвли таҳлил қилиш катта аҳамиятга молик. Тилшуносликда адабий тилнинг жумладан ижтимоий вазифаси баён қилинса, адабиётшуносликда тилнинг руҳий вазифаси тадқиқ этилади. Аниқроқ қилиб айтганда руҳнинг мақом ва унсурлари,руҳ (нафс) ва вужуд, руҳ билан ақл ва ҳис-туйғу муносабати,бадий санъатларнинг қўллинаши ёки ғазал, шеърдаги зоҳирий ва ботиний унсурлар қиёсан узвли таҳлил қилинади. Бундай ҳолда узвли таҳлилга матний (контекстуал) таҳлил ҳам қўшилади. Айни бир матннинг лисоний ва поэтик (тимсолий) хусусияти қўшиб таҳлил

қилинганда эса филологик тадқиқот вужудга келадики, бу бир жиҳатдан бериладиган илмий даража (филология фанлари номзоди ва доктори)га мос бўлса, иккинчи томондан макроматн, яъни бадиий асар мундарижасини аниқ ва чуқур ёритиш имконини беради. Ушбу фаслда ўзбек адабий тилининг ҳам тилшунослик, ҳам адабиётшунослик, ҳам фалсафа учун баравар аҳамиятга эга бўлган белгиси (кўпвалентлик) ҳамда руҳият билан боғлиқлиги хусусида фикр юритамиз. Кўпвалентлик атамаси кимё фанидан олинган бўлиб тилнинг ижтимоий-социал вазифасини англатади. Аниқроғи адабий тил ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳасида миллатнинг барча аъзоси томонидан ишлатилишини билдиради.

Адабий тилнинг шаклланиши, ривожланиши, софлиги, сайқал топиши (маданияти) каби унинг ижтимоий вазифаси (кўпвалентлиги) ҳам асосан тарихий шарт-шароит, ижтимоий тузум, аниқроғи давлатнинг тил сиёсати ва халқнинг руҳияти билан боғлиқ. Шу боис аввало социализм деб аталган тузум даврида ўзбек адабий тилининг ижтимоий вазифаси қандай бўлганига назар ташлашга тўғри келади.

Шўро салтанатида марксча фалсафага асосланган коммунистик мафкура яккаҳоким бўлиб унинг бош мақсади буюқдавлатчилик, буюқмиллатчилик, яъни руслаштириш бўлганидан мустамлакачилик сиёсати юргизилди. Шу боис ҳукмрон халқ ва унинг тилига имтиёз берилиб бошқа халқларнинг ўзию тили номигагина тенг деб ташвиқ этилди. Аслида ўзга миллатларнинг тили камситилиб руҳиятига тажовуз уюштирилди. Бу жараён узлуксиз турли шакл ва кўринишда гоҳ яширин, гоҳ ошкора давом этирилганидан мустамлака халқларнинг адабий тили ижтимоий ва руҳий вазифасини тўла бажариш имкониятидан маҳрум бўлди. Оқибатда адабий тил ижтимоий ҳаётнинг кўпчилик соҳасида қўллана олмади. Халқ эса, аниқроғи унинг зиёлиси руҳан, маънавий жиҳатдан иккига ажралди.

Бир тоифа зиёли болшевоилар халқни алдаганини тезда **англаб** ўз норозилигини ошкора ифодалади, мустамлакачилик сиёсатига қарши кураш олиб борди. Негаки миллатни уйғотиш уйғонганларнинг вазифаси деб билди. Шу боис Чўлпон "Бузилган ўлкага" шеърида *Нега сенинг эркли кўпгинг эрк бермайди қулларга?* дея хитоб қилса, "Кўнгил" шеърида *Кишан кийма, бўйин эгма, ки сен ҳам ҳур турилгансан!* дейди. Фитрат туркий (ўзбек) тилини бахтсиз тил дея фарёд чекади.

Оқибатда бундайлар қатагон қилинди, қатл этилди. Бундай зиёлиларнинг руҳи мисли камалак юксак ва сўлмас бўлганидан (А.Орипов) мустабид тузум, қизил сиёсат уни парчалай олмади.

Руҳи уйғоқ зиёлиларнинг 60-йиллардаги авлоди очик курашиш имконияти йўқлигидан мустамлакачилик сиёсати билан мураса қилиб бўлмаслигини рэмзий йўл билан ифодалади. Жумладан Абдулла Ориф қизил салтанат, социализм деб аталган тузумда энг истеъдодли инсон (тилла балиқча) ҳам дунёни кўлмак ҳовуз деб билишга маҳкум этилгани алам қилар деб ёзса, Эркин Воҳидов социалистик реализмнинг партиявийлик, синфийлик, инқилобийлик, типиклик, ижтимоийлик каби мафкуравий илатларига аруз ва газал орқали чап бериш ниятида «Ёшлик девони»ни тузди (Яшар Қосим. «Тафаккур», 1999, 2-сон). Бундай зиёлилар қатагон қилинмаган бўлса-да таъқиб этилди, камситилди, мансабу амалга яқин йўлатилмади.

Иккинчи тоифа зиёли турли сабабдан бошқача йўлни танлади. Муҳтарам президентимиз айтганларидек бундай сабаблардан бири шуки, «*кимки ўз юрти, ўз халқини сотмаса мансабдан кетарди*». Яна бир сабаб Абдулла Қаҳҳор айтганидек мустамлакачилик фақат мамлакатни иқтисодий жиҳатдан ғорат қилмайди, ундан ҳам баттарроғи одамларни, халқни руҳан ғорат қилади. Оқибатда шоиру носир, адабиётшунос, тилшунос, ҳатто файласуфдан ҳам бир қисми руҳни бой бериб маънавий тунқунга айланди. Мустамлакачилик сиёсати кучайган сари бундайлар кўпайиб борди. Улардан айрими манқуртга дўниб шўро мафкураси, мустамлакачилик сиёсатининг маддоҳига айланди. Файласуфлардан бири бугун эътироф этганидек совет ҳокимияти бутун билими ва ижодини марксизмни улуғлашга бағишлаган илмий ходимлар авлодини шакллантирди (Қ.Хоназаров. «Тафаккур», 1997, 4-сон, 12). Р. Тўқур бундай сиёсатнинг тилга бевосита дахлдор эканлигини шундай ифодалайди: Мустамлакачилар ҳинд халқи орасида ўз тилининг мавқеини кўтариш орқали диди, ахлоқи ва ақлининг хусусияти бўйича фирт инглиз бўлган зиёлилар табақасини юзага келтириш учун ҳаракат қилди. Ўзимизда ҳам шундай бўлганига далил келтирайлик. Тилда гап кўп экан! Инсон қайси тилда гаплашса, аста-секин ўша тил мансуб бўлган миллат вакилига ўхшаб кетаверар, бора-бора миллий фикрлашдан, демак миллий қиёфасидан, миллатидан узоқлашиб, сўзлашаётган тилнинг асл эгаларига ўхшаб қоларкан. Қарабсизки, афтидан

Ўзбек, қалбан эса ўзга миллат вакили, яъни русга айланган инсонлар пайдо бўлди (Ш.Холмирзаев. Жамятнинг мақсади, яъни мафкура бобида ўйлар. Эссе, «Тафаккур», 1999, 2-сон). Рухни бой берган носиру шоир социалистик реализм методига асосланиб ёзганидан асар қаҳрамони ўз ҳаётидан узоқ эди, адабиётшунос эса айнан шундай асарни кўкларга кўтариб мақтади. Натижада ўзида йўқ хислатни ўқиб уялиб юрадиган шўрлик қаҳрамон (А.Ориф) кўпайди. Файласуф атеистик дунёқарашни бирдан бир тўғри таълимот деб билганидан динга, бинобарин миллий ахлоқ илдизига болта урилди. Бошқача айтганда файласуф жамятга нон ўрнига тош берди (В.Мороз). Тилшунос ҳам уларга жўр бўлиб она тили дарслигида рус тилини фақат зиёлилар эмас, ишчи ва колхозчилар ҳам севиб ўрганмоқда. Рус тили ўзбек тилининг ўрнини эгаллаб, унинг иш кўриш доирасини камайтираётгани йўқ, балки иккинчи она тили функциясини бажараётир [41, 14] деб ёзди.

Аслида эса аҳвол тамоман бошқача эди. Йил сайин ўзбек тилининг қўлланиш доираси, яъни ижтимоий вазифаси торайиб борди. Кейинчалик бутун СССР миқёсида барча иш рус тилида олиб борила бошлади, рус тили ўз-ўзидан давлат тили бўлиб қолди. Рус тилининг ташвиқоти боғчадан бошланди. Аҳвол шу даражага бориб етдики, рус тилини билмаган қишлоқи ўзбек деҳқони почтадан нафақасини ҳам ололмайдиган бўлди (Ш.Холмирзаев. «Тафаккур», 1999, 2-сон, 61). 70-йилларнинг охири 80-йилларга келиб она тилимиздан айриладиган бир ҳолатга тушдик. Барча мажлис рус тилида ўтказилар, ҳужжатлар ҳам шу тилда тўлғазилар эди. Мажлисда бор-йўғи икки нафар русийзабон киши қатнашяпти, келинлар ўзбек тилида гаплашайлик деган киши миллатчиликда айбланарди. Ҳужжатларни фақат рус тилида расмийлаштириш эса шовинизмга кирмас эди (Ў.Ҳошимов. «Тафаккур», 1997, 2-сон, 24). Олийгоҳнинг ўзбек гуруҳида рус тили ўқитилгани ҳолда рус гуруҳида ўзбек тили бир соат ҳам ўтилмас эди. Бухоро педагогика институтининг ўзбек филологияси ихтисослигига 25 талаба қабул қилинса, рус филологияси ихтисослигига 125 талаба қабул қилинар эди [30,8]. Мактабда рус тили ўқитувчиси она тили муаллимидан кўп маош оладиган, олий ўқув юртида рус филологияси талабасига ўзбек тили ва адабиёти мутахассислиги талабасидан кўп стипендия бериладиган бўлди. Она тили ва адабиётдан ўзбек тилида диссертация ёзишга рухсат этилди-ю барча ҳужжатни ОАКга рус тилида жўнатиш талаб

қилинди. Фан-техника, давлат идоралари, тиббиёт, ҳисоб-китоб, статистика, спорт, ҳарбий соҳада эса тўлиқ рус тили ҳукмрон бўлиб ўзбек тилидан деярли фойдаланилмас эди. Оқибат шу бўлдики, она тилининг кадр-қиммати қолмади, халқ орасида она тилини назар-писанд қилмайдиган, америкалик тилшунослар ибораси билан айтганда ҳатто ундан нафратланадиган (self-hatred) кишилар пайдо бўлди [68,107].

III

Истиқлол ва ўзбек адабий тилининг ижтимоий вазифаси. Хўш, давлат тили ҳақидаги қонун қабул қилиниб истиқлолга эришганимиздан кейин ўзбек адабий тилининг ижтимоий вазифасида қандай ўзгариш юз берди? Бу савол жавобининг ижобий бўлиши давлат (аниқроғи давлатнинг тил сиёсати), жамяят (халқ) ва шахс билан боғлиқ.

Шуни таъкидлаш жоизки, тил ҳақидаги қонун қабул қилиниб (1989), кейинчалик унинг таҳрир этилиши (1995) билан давлат бу борадаги ўз вазифасини бажарди. Муҳтарам президентимиз айтганларидек она тилининг обрўйи тикланди, яъни ўзбек тилининг халқ ва давлат турмушидаги асосий аҳамияти ва ўрни қайта тикланди («Тафаккур», 1997, 2-сон,12). Бошқача айтганда ўзбек адабий тилига сиёсий ва ҳуқуқий эрк берилди. Буни қонуннинг 1-моддаси яққол кўрсатади: Ўзбекистон Республикасининг давлат тили ўзбек тилидир. Ўзбекистон ўзбек тилини бутун чоралар билан ривожлантиради, унинг сиёсий, ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётнинг барча соҳаларида тўлиқ амал қилиниши таъминлайди. Бинобарин мамлакатда ўзбек адабий тилининг ижтимоий вазифасини чеклайдиган сиёсий ва ҳуқуқий куч йўқ. Мазкур қонуннинг амал қилиши, аниқроғи адабий тил ижтимоий вазифасини тўла бажариши учун эса «халқимиз руҳан ҳам уйғоқ бўлмоғи даркор. Руҳ бедорлигига унинг раҳбар-раҳнамолари, олиму зиёлилари, барча фарзандлари масъулдир» (И.Каримов. «Тафаккур», 1997, 2-сон,12). Лекин руҳий тутқунликдан халос бўлиб руҳий бедорликка эришиш осон ва тезда рўёбга чиқадиган иш эмас. Қоронғуликдан ёруғликка чиққан одамнинг кўзи қамашганидек қулликка ўрганган киши ҳурликнинг нақадар тотли неъмат эканини дарҳол пайқай олмайди. Ривоят қилинишича Мусо пайғамбар ўз қавмини фиръавн зулумидан озод қилгач қирқ йил саҳрода

етаклаб юрибди. Сабаби сўралганда қулликни эсдан чиқарсин дедим деган экан. Абдулла Қаҳҳор мустамлакачилик шундай қиладики, қул ҳаётини кечираётган, инсонга номуносиб ҳаёт кечираётган одамда шу ҳаётга қарши норозилик, исён руҳи буткул сўнади дейди.

Хулоса шуки, маломатли мараз бўлган мустамлакачилик асоратини маҳв этиш йўларини кўрсатиш ҳам тилшунос, ҳам адабиётшуноснинг бирламчи вазифаси бўлмоғи даркор. Шу муносабат билан миллий руҳ масаласи долзарб муаммога айланади. Негаки миллий руҳ уйғоқ бўлиб юқори даражада зуҳур этган тақдирдагина поливалентлик тўла шаклланади, акс ҳолда адабий тилимиз ижтимоий ҳаётнинг ҳамма соҳасида барча томонидан қўлланадиган бўлиши учун узоқ вақт талаб этилади.

Социалистик тузумда коммунистик мафкура, атеистик дунёқараш яккаҳоким бўлганидан руҳият масалалари эътибордан четда қолди.

Маълумки, миллий руҳ узви тушунча бўлиб миллий онг (ақл, тафаккур) ва миллий туйғу (идрок)дан тузилган. Миллий адабий тилнинг аҳволи ана шу маънодаги миллий руҳга боғлиқ бўлади.

Афсуски ҳозирча халқимизда, аниқроғи барча ижтимоий гуруҳ (жамоа) ва табақада шундай руҳ устувор дея олмаймиз. Бинобарин адабий тилимиз ҳам ижтимоий вазифасини тўла бажаряпти деб бўлмайди.

Ҳарбий соҳа, спорт, фан-техника, тиббиёт, иш юритишга адабий тилнинг кириб келиши қийин кечмоқда. Бунинг сабаби кўп. Масалан тиббиётда илмий тадқиқотни қўйиб турайлигу оддий рецелт ёзиш ёки касаллик варақасини тўлдириш ҳозирги кунда ҳам асосан рус тилида бўляпти. Бунинг сабаби ёши каттароқ ҳақимлар шўро фарзанди бўлиб рус тилида ўқиганлигидан русча фикрлашдан қутула олмаётган бўлса, ҳозир битираётганларга ҳам шундай профессор-ўқитувчилар дарс бераётганлигидир. Спорт ва ҳарбий соҳада русийзабон раҳбару ходим кўп. Муассаса, ташкилот ва корхоналарда эса иш юритишнинг давлат тилида олиб борилиши раҳбарнинг масъулиятни ҳис қилишига ҳам боғлиқ. Пойтахтдаги юқори идоралар (масалан Олий таълим вазирлиги) дан айрим буйруқ, қарор, йўриқнома рус тилида жўнатилмаётганини бошқача изоҳлаб бўлмайди. Вилоятларда ҳам шундай ҳолга дуч келамиз. Айрим жойда ишни давлат тилида олиб бориш учун таржимон ёлланган...

Тилшунослик, адабиётшунослик, адабиёт, матбуот, ўрта ва олий мактабда ўзбек тили устувор. Бу соҳаларда ўзбек адабий тили ижтимоий вазифасини бажаряпти дейиш мумкин. Лекин адабий тилнинг бошқа белгиларига (меъёрийлик, умуммажбурийлик, услубийликка) тўла риоя қилинмапти дея олмаймиз. Бинобарин адабий тилимизнинг маданияти (нутқ маданияти)ни юқори деб бўлмайди.

2-ФАСЛ. АДАБИЙ ТИЛ – МЕЪЁРИЙ ТИЛ

Хорижий тилшуносликда меъёр талқини.

Тилшуносликда меъёрнинг алоҳида ҳодиса сифатида ўрганилиши Ф.Соссюр таълимоти билан узвий боғлиқ. Соссюрнинг ўзи меъёрни алоҳида олиб қарамаган. Тил ва нутқ оппозициясида тилни асос қилиб олиб у нутқий фаолиятнинг ўзга барча кўриниши учун меъёр вазифасини бажаради дейди [72,324]. Бу фикр кейинчалик тилшуносликда меъёрни алоҳида ҳодиса сифатида ажратиб ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан ўрганилишига туртки бўлади.

Л. Елмслев тилни соф шакл ҳисоблаб, унинг социал воқеланиши ва моддий ифодаланишини ҳисобга олмайди. Соф шаклни чизма (схема) деб меъёр, узус ва нутқий амал (индивидуал нутқ акти)га зид қўяди. Унингча зидликнинг иккинчи аъзоси (уч унсур биргаликда) лисоний воқеланишнинг турли томонини акс эттиради. Узус муайян социал жамоада қабул қилинган кўникма мажмуаси бўлиб том маънодаги воқеланиш объекти, нутқий амал узуснинг конкретлашишидир. Меъёр эса муайян социал реаллик белгилайдиган моддий шакл бўлиб узусдан сунъий равишда ажратиб олинган мавҳум тушунчадир. Шунинг учун усиз ҳам иш кўрса бўлади [73,59 – 66]. Бинобарин бу олим Ф.Соссюрнинг **тил – нутқ** зидлигини **схема – узус** (Sprachbau, Sprachgebrauch) билан алмаштиради.

Э.Косериу талқинида тил **система – меъёр** иккилигидан иборат. Бу олим тилни муайян жамоага тушунарли бўлган нутқнинг очиқ ва ёпиқ йўлларини кўрсатувчи имконият системаси, меъёрни муайян жамият, маданият томонидан қабул қилинган зарур воқеланишлар системаси деб билади [86,175]. Бундан система тилнинг структур имкониятини, меъёр эса унинг конкрет воқеланадиган ва жамият томонидан қабул

қилинган қисмини билдириши аён бўлади. Бошқа бир ишида Э.Косериу меъёр системанинг жамоавий воқеланишидир. Воқеланиш эса ҳам системанинг ўзига, ҳам функционал (фарқлаш) хусусиятга эга бўлмаган унсурларга таянади деб ёзади [94,553]. Умумлаштириб айтадиган бўлсак Э.Косериу тадқиқотларида диққат-эътибор меъёрнинг система билан муносабати ҳамда умумий белгиларини аниқлашга қаратилади. Унинг фикрлари норма назариясининг ривожланиши учун катта ва янги туртки бўлди [10,24].

Тилнинг меъерийлиги ҳодисасига Прага тилшунослик тўғараги аъзолари Е.Матезиус, Б.Ҳавранек, А.Едличка, Б.Трнка, Й.Вахек, В.Барнет ва б.) томонидан алоҳида эътибор берилади. Бунинг асосий сабаби адабий тил ва тил маданияти муаммоларининг кун тартибига қўйилиши билан боғлиқ. Адабий тилнинг халқ тилидан фарқли ўлароқ ўзига хос вазифаси (маданият ва тамаддун инъикаси бўлиши), унга қўйиладиган юксак талаб уни қатъийроқ тартибга солиш ва меъерийлаштиришни тақозо этади дейилади тўғаракнинг 1929 йилда эълон қилинган тезисларида [73,77]. Тилни унинг ички тузилиши (яъни структураси) жиҳатдан ҳам, шу структуранинг воқеланиши ва қўлланиши (яъни меъёр) жиҳатдан ҳам олиб қараса бўлади деб ёзади Б.Ҳавранек [67]. Хулоса қилиб айтиладиган бўлса Прага тилшунослик мактаби намояндalари тил нормаси ва кодификация тушунчасини илмий жиҳатдан чегаралаб берди, адабий тилнинг услубий тармоқланганлигини асослади, адабий нормада барқарорлик ва ривожланувчанлик (динамиклик) белгилари мавжудлигини тасдиқлади, шунингдек узус, система, норма, кодификация каби тушунчаларни илмий-лисоний муомалага олиб кириб уларни ривожлангирди [10,31].

Прага тилшунослари, Л.Елмслев ва Э.Косериунинг меъёр, адабий тил меъери ҳақидаги назарий фикрлари шўро тилшунослигида В.В.Виноградов, М.М. Гухман, В.Н.Ярцева, В.Г.Гак, Г.В.Степанов, Ю.С.Степанов, Н.Н.Семенюк, В.Г.Костомаров, Л.И.Скворцов, Б.Н. Головин, В.А.Ицкович, Н.Д.Арутюнова, А.А.Йўлдошев, С.Г.Ализода, А.Ф.Мирнев, Т.Тожмуродов, А.Гелдимуродов, С.К.Кенесбоев, М.Б.Балакаев, Н.П.Петров, В.Х. Хаков, Е.И. Убрятова каби таниқли олимлар томонидан герман, славян, роман, туркий ва бошқа тилларга татбиқ этилиб янада ривожлангирди.

II

Ўзбек тилшунослигида адабий тил меъёрининг талқину тадқиқи. Шўро тилшунослигининг узвий қисми бўлган ўзбек тилшунослигида мазкур масалалар билан А.Фуломов, О.Усмонов, Ғ.Абдурахмонов, Ф.Абдуллаев, С.Иброҳимов, Р.Қўнғуров, Ш.Шоабдурахмонов, А.Ҳожиев, Б.Ўринбоев, Э.Бегматов, С.Каримов, А.Маматов, Н.Маҳкамов, А.Раҳимов каби олимлар шуғулланган ёки шуғулланмоқда. Меъёр, айниқса адабий меъёр масаласи билан ҳам назарий, ҳам амалий жиҳатдан шуғулланган олим **Э.Бегматов**дир. У ўзбек адабий тилининг фонетик, морфологик, синтактик, сўз ясалиши, шунингдек услубий меъёрларини тадқиқ қилиш ва уларни адабий-меъерий талаблар асосида баҳолаш ўзбек тилшунослигининг долзарб масалаларидан бири деб ҳисоблайди [9,3]. Бинобарин адабий тил меъёрларини тадқиқ қилиш, улар ривожига онгли аралаштириш тилшунос олимлардан адабий меъёр тушунчаси моҳиятини чуқурроқ англашни, бу соҳага доир назарий билимларни ўзбек тилига ўринли, илмий асосда татбиқ этишни талаб қилади деб ёзади. Айни пайтда адабий меъёрнинг лисоний ва райрилисоний тушунча, илмий категория сифатида жуда мураккаб ва кўп қиррали ҳодисалиги, бунинг устига ҳозирги тилшунослик фанида адабий меъёр, умуман тил меъёри сингари тушунчалар, бу тушунчаларнинг кўпгина қирраси ҳали етарли аниқланмаганлигини эслатади [9,7]. Адабий тил меъёрининг муҳим қонуниятларини очиш эса ўзбек адабий тили меъерий системасидаги тўғри, намунавий ҳолатларни белгилаш билан бирга ундаги нуқсонларни ҳам аниқлашга, унинг меъерий хусусиятини чуқурроқ билиш адабий тил меъёрлари ривожига онгли ва илмий асосда аралаштиришга имкон беради дея таъкидлайди [9,6]. Олимнинг ўзи тилшуносликдаги мавжуд ютуқлар асосида ўзбек адабий тили материалига таянган ҳолда адабий меъёр тушунчасининг моҳиятини очишга, адабий меъёрнинг турларини белгилашга, уларнинг ўзига хос хусусиятини ёритишга ҳаракат қилади. **Адабий меъёрга бағишланган тадқиқотида** туркий, славян, герман тиллари ва умумий тилшуносликка доир юзга яқин адабиётга асосланиб фикр юритади [9,4 – 89].

Олим томонидан меъёр (норма) тил – нутқ оппозицияси билан боғлаб таҳлил қилиниб, унинг хусусияти

система – структура – узус тушунчаларига қиёсан белгиланади.

Система тилдаги мавжуд имкониятлар йиғиндисидир. У ўз ичига амалда қўланаётган, қўлланган ёки қўлланиш эҳтимоли бўлган ҳолатларни қамраб олади. Ўзбек тили системасининг мазкур имкониятлари адабий, диалектал, оддий сўзлашув, адабий сўзлашув, жаргон, нейтрал, илмий, бадий, тантанавор, мотам, мактубий, расмий нутқ каби кўринишларда воқе бўлади [9,8,12]. Бундан системанинг нутқ билан ўхшашлиги ва ундан фарқи аён бўлади.

Узус ҳам тил, ҳам нутқ ҳодисаси сифатида талқин қилинади. У ижтимоий жамоада асрлар давомида стихияли равишда пайдо бўлиб одат тусига кирган қоида, малака ва кўникма сифатида тил ҳодисаси бўлса, миллий тилда мавжуд бўлган ва қўланаётган барча восита ва имконият мажмуи сифатида нутқ ҳодисаси ҳисобланади. Унга анъанавий ва ноанъанавий, барқарор ва нобарқарор, тўғри ва нотўғри (хато), шунингдек окказионал кўринишлар ҳам киради. Бу назарий фикр ҳозирги ўзбек тили луғавий узусига татбиқ этилиб, унга ўзбек тилидаги анъанавий, диалектал, профессионал, китобий, сўзлашув нутқи лексикаси, жаргон, вулгаризм, архаизм, историзм, окказионализм, экзотизм, илмий терминология, сўзларни нотўғри қўллаш ёки яшаш туфайли юзага келган луғавий хатоликлар киритилади [9,13 – 14].

Меъёр олим томонидан икки турга бўлиб қаралади. Биринчи тур **умумий меъёр**, кенг маънодаги меъёр ёки ихчам тарзда меъёр, иккинчи тур **хусусий** ёки тор маънодаги меъёр деб аталади. Биринчи турда меъёрнинг муштарак белгилари инобатга олинганидан тилнинг барча яшаш шаклига хослиги эътироф этилади. Тилнинг яшаш шакллари деганда адабий тил (унинг ёзма ва оғзаки шакли), халқ сўзлашув тили, лаҳжа (диалект), шева, касб-ҳунар тили, жаргон ва ҳоказо назарда тутилади [9,16]. Тадқиқотда умумий меъёрнинг система, нутқ, структура, узус билан муносабати, шунингдек унинг анъанавийлик, тарихийлик, барқарорлик, объективлик каби белгилари баён қилинади.

Меъёр тил системасида бўлган имкониятлардан олинади, унда тил системасида бўлмаган, система йўл қўймовчи ҳодисаларнинг бўлиши мумкин эмас [9,11]. Ўзбек тилининг умумий меъёри коллектив нутқ (ўзбек халқининг нутқи) билан белгиланувчи ҳодисадир. Шунга кўра меъёр ўзбек халқи

нутқида объектив равишда яшовчи сўзлар маъноси, сўзнинг фонетик тузилиши, сўз ясаш, сўз ўзгартириш моделлари, уларнинг реал кўриниши, синтактик бириклар (сўз бирикмаси, гап), уларнинг реал кўринишидир [9,8 – 9].

Мазкур таърифлар меъёрнинг бошқа белгилари инобатга олиниб яна-да ойдинлаштирилади. Аслида меъёр тил системасининг жамият тил практикаси жараёнида тарихан танланган (ажратиб олинган) ва мустаҳкамланган унсурлари йиғиндисидан иборат. Тил меъёри нутқий амалиёт жараёнида юзга келувчи ҳодиса ва тил коллективида авлоддан авлодга ўтувчи амалий малакадир [9,9]. Бошқача айтганда меъёр тил структурасининг жамият кундалик тил амалиётида танланган ва мустаҳкамланган, амалда қўлланаётган энг турғун ҳамда анъанавий унсурлари йиғиндисидан иборат. Тил меъёри жамият нутқий амалиётида танланган ва мустаҳкамлангани учун ҳам тил коллективига хос анъанавий малака ва барқарор кўникмалардан иборат [9,10]. Бу таърифлардан меъёрнинг узусдан тор тушунча бўлиб, унга тил ва нутқдаги барча ҳодиса кирмаслиги аён бўлади.

Меъёрнинг фарқловчи белгилари ҳам борлиги унинг хусусий турларини эътироф этишга олиб келади. Хусусий меъёр тилнинг яшаш шаклларида ҳар қайсисида алоҳида хусусиятга эга. Шунга кўра унинг адабий тил меъёри, лаҳжа (диалект), шева, сўзлашув нутқи, касб-ҳунар тили, жаргон меъёри каби турлари мавжуд. Булар ихчамлаштирилиб адабий ва ноадабий меъёр деб номланади [9,20].

Ноадабий меъёр турларидан фақат шева меъёри хусусида фикр билдирилади. Шева меъёри стихияли тарзда шаклланади. У мажбурий деб тушунилмайди, билвосита, негатив равишда, яъни «биз бундай демаймиз», «биз бундай гапирмаймиз» сингари тасаввурлар асосида амалга оширилади [9,17 – 18].

Хусусий меъёр атамаси меъёрнинг услубий тармоқлари ёки алоҳида шахс (диктор, ёзувчи) нутқида хос меъёр маъносида ҳам қўлланади. Бундай ҳолда маълум жамоа, гуруҳ нутқи меъёри «социал меъёр», алоҳида олинган кишилар нутқи воситалари индивидуал (шахсий) меъёр атамаси билан юритилади [9,18].

Олим хусусий меъёр турларидан адабий меъёрга алоҳида тўхталади. Меъёрийликни адабий тилнинг марказий ва энг муҳим белгиси ҳисоблаб, унинг моҳиятини тўлароқ англаш

учун адабий меъёрнинг энг муҳим белгилари, лисо нолисоний хусусиятини ҳам назарий, ҳам амалий жи ўрганиш лозим деб ёзади. Ўзбек адабий тили меъё йигирма иккита ана шундай белги ва мезони боғ аниқлайди. Булар: 1) реаллик ва объективлик, 2) код цияланганлик (онгли ишланганлик ва маълум т. солинганлик), 3) танланганлик, баҳоланганлик, 4) барқа (стабиллик), 5) консервативлик («ёпиқ»лик), 6) ланувчанлик (динамиклик), 7) замонавийлик (синхроник анъанавийлик (тенденциозлик), 9) типиклик, 10 тарқалганлик (коллектив равишда қўлланишли вариантлик, 12) қатъий регламентация қилинганл услубий тармоқланганлик, 14) ёзувда қайд этил (мустаҳкамланганлик), 15) стандартлик, 16) намунавий мўътабарлик, 17) умумхалқийлик, 18) халқчилик, 19) кў томонидан онгли ўзлаштирилганлик, анланганлик ҳам олинганлик, 20) функционал зарурийлик, 21) маданий-1 жиҳатдан баҳоланганлик, 22) диалект ва шевалардан ус [9,26 — 27]. Тадқиқотда мазкур белгиларнинг ҳар бири таҳлил қилинади [9,27 — 89].

Ўзбек тилшунослигида адабий меъёр ҳақида док диссертацияси ёзган олим **А.Э.Маматов** 1991 йилда этилган монографиясида проф. Э. Бегматовнинг тадқиқотини ҳозирги кунда ушбу соҳа бўйича энг му **илмий** асар ҳисобланади, чунки унда ўзбек адабий тили н ҳар томонлама, ҳам илмий, ҳам назарий жиҳатдан **қилинган** дея таъкидлайди [24,18]. Олимнинг ўзи меъёрнинг Э.Бегматов кўрсатган 22 та асосий ва қ мезонига **мақсадга мувофиқлик** белгисини ҳам т Айни пайтда улардан фақат 1)барқарорлик (стабили ривожланувчанлик (динамиклик), 3) қонунлаштирил (кодификацияланганлик) ва 4) муқобилдорлик (вариантд ни энг муҳим мезон, қолганларини кўшимча, ана ц мезонни тўлдириб, мустаҳкамлаб, уларнинг яшashi учун яратади деб ҳисоблайди [24,71 — 72]. Монографияда тўрт белги алоҳида-алоҳида олиб қаралиб [24,73 — 109], назарий фикрлар баён қилинади. Ана шу фикрлар < ўзбек адабий тилининг лексик ва фразеологик нормаси таҳлиладан ўтказилади [24,116 — 272].

Мазкур икки олимнинг ҳамкорликда ёзилган **уч | тадқиқоти** [10;11;12] да ҳам адабий меъёрнинг жам

мезони йигирма учта, улардан асосий, етакчиси тўртта эканлиги айтилади-ю, асосий белгилардан барқарорлик кўрсатилмайди [12,21 – 22]. Бу белгининг турғун (стабил) норма деб таҳлил қилинганлиги [12,89 – 97] мазкур нуқсон техник хато натижаси эканлигидан гувоҳлик беради.

Шуни ҳам айтиш жоизки, бу тадқиқотда адабий меъёрга хос мезон ва хусусият сони йигирма олтига етказилган. Меъёрнинг жамият аъзолари адабий кўникмаларига асосланган бўлиши, тилнинг ички ривожланиш қонуниятларига таяниши, ундан озиқланиши, маданий-эстетик жиҳатдан баҳоланган бўлиши, меъёр белгилашда нуфузли, мўътабар манбаларга таянилиши олимлар томонидан илк бор алоҳида қайд қилинган. Шу билан бирга меъёрнинг объектив мавжудлик белгисига унинг моддийлиги, вазифавий (функционал) зарурийлик белгисига унинг лисоний-коммуникатив жиҳатдан зарур бўлиши тарзида аниқлик киритилган. Булар барчаси назарий-олимларнинг адабий меъёр моҳияти, хусусиятига янада синчковлик билан ёндашганлигидан далолат беради. Китобда алоҳида-алоҳида олиб қаралган ўн етита мезон таҳлили, тадқиқи [12,25 – 136] ҳам бу фикрни тўла тасдиқлайди.

III

Ўзбек адабий тили меъёрининг муҳим белгилари. Жаҳон тилшунослигида тил нормасининг моҳияти ва унинг тил тизимидаги ўрни ҳанузгача етарли даражада ҳал қилинмаганлиги [10,10], ҳар қандай адабий тилнинг ўзига хос шаклланиш ва ривожланиш қонуниятлари бўлиб, бу қонуниятларнинг ички моҳияти адабий норманинг хусусиятлари билан боғлиқ бўлиши [12,3], айти пайтда **Ўзбек тилшунослигида адабий тил нормасининг назарий муаммолари деярли тадқиқ қилинган эмаслиги** [10,8] мазкур мавзунинг ўрганиш давом эттирилишини тақозо этади. Ушбу ишимиз ҳам ана шундай зарурат маҳсулидир.

Қуйида ўзбек адабий тили меъёри ҳақида тилшунослиқдаги мавжуд назарий қарашлар билан бирга она тилимизнинг структур хусусияти (субути) ҳамда истиқлол талабларини инобатга олиб фикр юритамиз. Бунда систем (функционал) ёндашув ва узвли таҳлилга асосланамиз.

Маълумки, функционал ёндашувдан асосий мақсад тил

воситасининг ўзи мансуб системада тутган ўрнини аниқлашдан иборат. Адабий тил шева ва тилнинг оралиқ кўриниши билан бир системага мансублигидан адабий меъёرنинг хусусияти мазкур кўринишлар меъёрига нисбатан аниқланади.

Узвли таҳлил ўзбек адабий тили меъёрининг муҳим белгиси тўртта эканлигини кўрсатади: 1) **барқарорлик**, 2) **фарқлилик**, 3) **қоидалаштириш** ва 4) **ўзгарувчанлик**. Бу белгилар тил системасининг мазмуний тартиботи (тузилиши, субути, структураси) ва социал-тарихий шароит (вазият, муҳит) билан боғлиқ бўлиб турли кўриниш ва даражада намоён бўлади. Буларнинг биринчиси лисоний ёки ички омил бўлса, иккинчиси гайрилисоний, бинобарин ташқи омилдир. Ташқи омилда давлатнинг тил сиёсати ва халқнинг руҳияти ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлиб, тил воситаларининг қўлланишини белгилайди.

Барқарорлик: асосан тилнинг тузилиши (структураси) билан боғлиқ бўлиб, адабий тилнинг биринчи босқичи (халқ адабий тили) ва иккинчи босқич (миллий адабий тил)нинг дастлабки даврида нисбий барқарорлик, иккинчи босқичнинг кейинги даври, яъни адабий тилнинг кучли ривож топган даврида қатъий барқарорлик тарзида намоён бўлади.

Фарқлилик деганда меъерий воситаларнинг ҳудудий, вазифавий ва услубий тармоқланиши (тарқайиши), бошқача айтганда вариантдорлиги назарда тутилади. У сўз ва унинг шакли, синтактик бирликларнинг асосий маъноси ўзгармай туриб уларнинг маълум даражада бирдан ортиқ шаклий кўринишига эга бўлишига асосланади.

Вариантдорликнинг асосий манбаи тилнинг структур имконияти параллелизми, шунингдек тил структураси ва унинг воқеланишида рўй берувчи тарихий силжишлар билан боғлиқ. Шу билан бирга ўзбек адабий тилида у ёки бу шева ёхуд ҳудудий қўлланиш билан боғлиқ вариант ҳам оз эмас. Адабий тилга қабул қилинган вариантларнинг қўлланиш миқдори ҳам бир хил эмас, улардан айрими кўп, айрими кам ишлатилади. Вариантлардан айримини эркин алмаштириб бўлса, айримини бундай қилиб бўлмайдиган ҳоказо.

Шева ва оралиқ тил меъёри объектив равишда, жамиятнинг аралашувисиз шаклланади. Адабий тилга унинг бир қисми ҳеч ўзгаришсиз қабул қилинса, бир қисми танлаб, саралаб олинади. Бундан адабий меъёرنинг ҳам тил структураси билан боғлиқлиги, ҳам социал-тарихий хусусиятга эгаллиги маълум

бўлади. Бошқача айтганда унинг объектив-субъектив ҳодиса шаклига аён бўлади. Шунга кўра адабий меъёрнинг учинчи фарқловчи белгиси, яъни **қоидалаштириш** узвий боғлиқ уч унсурдан тузилади: 1) ишлов берилганлик (сараланганлик, танлаб олинганлик), 2) илмий (онгли) баҳолаш ва 3) махсус қайд қилинганлик. Бошқача айтганда тил структурасида мавжуд хусусият танлаб-саралаб, баҳо берилиб қоидалаштирилади. Буларнинг биринчи ва иккинчиси аралашув жараёнини кўрсатса, учинчиси унинг натижасини билдиради. Амалга оширилган иш луғат, қўлланма, дарсликларда акс этирилади.

Шуни ҳам айтиш керакки, мазкур белги адабий тилнинг босқичига қараб икки хил кўринишда зуҳур бўлади. Биринчи босқич ва иккинчи босқичнинг дастлабки даврида қоидавийлик тарзида намоён бўлади. Бунда меъёр белгилашнинг социал (субъектив) хусусияти яққол кўринмайди. Негаки мазкур белгининг шаклланишида тилшунос фаол аралашмайди. Шунга кўра дарслик ва қўлланмалар яратилмайди, фақат луғат тузилади. Иш асосан ёзувчи, қисман олим (адабиётшунос, тилшунос) томонидан амалга оширилади. Адабий тилнинг иккинчи босқичида мазкур белги қайтғий қоидалаштириш ёки меъёрийлаштириш тарзида намоён бўлади. Бунда тилшуноснинг фаол аралашади. Меъёрийликнинг социал жиҳати устувор бўлиб, субъектив томони яққол намоён бўлади. Шунга кўра мазкур белгининг мазмуни ўзгариб **регламентация** босқичидан ўтиб **кодификация** тусини олади. Акад. Б. Ҳавранек адабий тил меъёри назарий аралашувсиз, яъни лисоний ва нолисоний назариялар иштирокисиз яратилмайди [67,341] деганда мана шу кодификацияни назарда тутди.

Адабий тил меъёри, аниқроғи меъёрийлаштириш социал-тарихий ҳодиса бўлганидан унинг ўзгариши табиий. **Ўзгарувчанлик** кўпинча тарихий шарт-шароит, аниқроғи ижтимоий тузум, давлатнинг тил сиёсати ва халқнинг руҳиятига боғлиқ ҳолда рўй беради.

IV

Ижтимоий тузум ва адабий тилни меъёрийлаштириш. XX аср бошида октабр тўнгаришидан кейин шўро салтанатида давлат сиёсатининг зоҳирий ва ботиний мақсадига мувофиқ тил сиёсати белгиланади. Зоҳиран барча халқ ва уларнинг тили тенг деб ташвиқот юргизилади. Бу билан миллий тилларни

ўрганишга имконият берилади. Тил меҳнатқали халққа яқин, тушунарли бўлиши керак деган муштарак ғояга асосланиб республикаларда адабий тилни шакллантириш ва уни меъёрийлаштириш борасида қизғин иш бошланади. Ўзбекистонда ҳам дастлаб ёзув, имло масалалари биринчи ўринга қўйилади. Кейинчалик тилнинг бошқа бўлимлари (грамматика, луғат, луғатчилик, фонетика, фразеология, услубият) кенг кўламда ўрганилди. Кўплаб рисола, қўлланма, дарслик, илмий асар яратилди. Шундай қилиб XX асрнинг 30—40-йилларида ҳозирги ўзбек миллий адабий тили (нутқи)нинг меъёрлари тугал шаклланди [30,9]. Ундан кейинги даврда амалга оширилган ишларни назарда тутадиган бўлсак шўро даврида ўзбек адабий тилининг даярли барча соҳаси оғли ишланди [9,29], яъни кодификация қилинди. Ўзбек тилшунослиги мустақил фан сифатида шаклланиб ривож топди. Бу масаланинг ижобий томонида

Шўро салтанатида давлат сиёсати ва унга мос равишда тил сиёсатининг ботиний мақсади халқларнинг ўзидан тилини яқинлаштириш ниқоби остида руслаштириш бўлганидан миллий адабий тилларни меъёрийлаштиришда олимлар ҳукмрон халқ тилининг хусусиятини асос қилиб олишга мажбур бўлди. Ушбу талабга риоя қилмаган олимлар таҳқирланди, қаттиқ жазоланди. Масалан туркийшунос олим акад. К.К.Юдахин қирғиз ва рус тиллари орасида ўхшашликдан кўра фарқ кўп деган фикри учун майда буржуа миллатчиси деб бадарга қилинади [30,9]. Ҳолбуки олимнинг фикри XIX асрдаёқ тилшунослиқда туркий тиллар морфологик тузилиши жиҳатдан агглютинатив, славян тиллари флектив хусусиятга эгаллиги ҳақидаги назарий фикрга Ҳамоҳанг эди.

Мазкур тил сиёсати изчил амалга оширилганидан кўпчилик тилшунос миллий руҳдан маҳрум бўлиб ғайриилмий йўл тутишга мажбур бўлади. Ўзбек тилшунослигида ҳам кўп ҳолда шундай бўлганини кўрамиз. Аниқроқ айтганда меъёрийлаштириш тилнинг структур хусусияти (мазмуний тартиботи)га нутур етказмай унинг барқарорлигини таъминлашга кўмаклашувчи даркор деган талабга риоя қилинмайди. Шу боис меъёрийлаштириш кўп жиҳатдан тўғри амалга оширилган деб бўлмайди. Далилларга мурожаат қилайлик.

XX асрнинг 70-йилларига келиб ўсиш-ўзгаришни кўрсатиш ишларимизнинг методологик асосидир [45,58] дея

тиллон қилинди. **Тилнинг ўсиш-ўзгаришидаги ҳамма жараён жамиятдаги талаб-эҳтиёж билан боғлиқдир** [45,55] дея таъкидланди. Жамиятнинг талаби мустамлака халқларни руслаштириш бўлиб, уларнинг тилини рус тилига яқинлаштириш эди. Бу эса рус тилининг мавқеини янада кўтаришни талаб қилар эди. Шунинг учун лексик олинмалар икки тиллилик шароитида тилларни, шунингдек халқларни яқинлаштириш воситаларидан бири бўлади [43,7] деб рус тилидан сўз олиш тарғиб қилинди.

Фақат лексика эмас, грамматикага нисбатан ҳам шундай илм тутилди. Ўзбек тилининг грамматик меъёрини кодификация қилишда, яъни ўзбек адабий тилининг грамматик қонун-қоидаларини белгилашда она тилимизнинг структур хусусияти эмас, рус тилининг тузилишига хос белги-сифатлар асос қилиб олинди. Ҳолбуки назарий тилшунослик асосчиси В.Хумболт тилларнинг грамматик жиҳатдан фарқи халқларнинг грамматик назари, идрои (*grammatische Ansicht*)даги фарқ билан боғлиқ бўлганидан **луғатга нисбатан грамматикада миллатнинг руҳий ўзига хослиги кўпроқ акс этади** [70,21] деб ёзган эди. Бу қимматли фикр инобатга олинмади.

Беназир истеъдод соҳиби, йирик назариётчи олим проф. **А.Ғуломов** ҳар бир соф феъл бир гапни ҳосил қилади: бунда субъект маъноси ҳам берилган бўлади. Бу бир сўз тусидаги бутунлик гапнинг энг содда формасидир [46,97] деб ёзганида тамомила ҳақ бўлиб, меъёр (қоида) белгилашда она тилимизнинг грамматик тузилишига асосланган. Шу билан бирга предикатив борланиш - эга ва кесим муносабати гапнинг ядросидир [46,14] дея олдинги қоидага зид фикр баён қилади. Бу қоида рус тилининг хусусиятини акс эттиради. А.Ғуломов содда гап талқинида кейинги фикрга асосланиб иш тутганидан аввал икки бош бўлакли, сўнгра бир бош бўлакли гапни олиб қарайди. Бир бош бўлакли гапнинг хусусияти ва турларини белгилашда ҳам русча андоза асос қилиб олинади. Ажнабий тил синтактик тузилишини акс эттирувчи бу қоидалар ўрта ва олий таълим дастуру дарсликларига киритилганидан умумхалқийлик, умуммажбурийлик тусини олди.

А.Ғуломов меъёр белгилашда она тилимизнинг тузилишини инобатга олиш лозимлигини теран тушунади. Унинг қуйидаги фикрлари шуни тасдиқлайди. Ҳар бир тилнинг грамматик қурилиши маълум норма, қонун-қоидаларга эга. Бу норма, қонун-қоидалар тил структурасининг ўзида бор,

грамматикада шулар маълум тартибда баён қилинади: *Бола югурди. Қиз куйлаги. Бегана сайраги* каби гапларнинг ҳаммаси бир ягона қоида – модел асосида тузилган [43,53 – 54]. Аммо амалда ички омилга эмас, ташқи омилга асосланиб иш тутилганлигининг гувоҳи бўламиз. Мисол тариқасида 1965 йилда нашр этилган дарслиқдан мослашув мавзусини олиб кўрайлик. А.Фуломов мослашув кесимнинг эгага мувофиқлашиб, шунга мос форма олишидир [46,111] деб ёзади. Бунда қуйидаги ҳолатга асосланади. Ҳозирги ўзбек тилида, айниқса матбуот тилида, эга ва кесимнинг мослигидан чекиниш – эга кўплик бўлганда ҳам кесимни бирлик формасида қўллаш кам учрайди. Бу мослик жуда кўп ҳолларда сақланади [46,113] деб далил тариқасида жумладан қуйидаги мисол берилади: *Колхозимиз аъзолари бу ишда ҳам ғайрат кўрсатаётирлар...* – Усмонов ва Убайдуллаев ўртоқларнинг бригадалари ҳаммадан олдин бормоқдалар («С.Ўзб.»). Мисолга шундоқ изоҳ берилади. **Ўзбек тилининг ўсишидаги бу ҳодиса рус тилининг ўзбек тили тараққиётидаги прогрессив ролини таъсирини кўрсатадиган фактлардан биридир** [46,113].

Иккинчи қойидадан кўринадикки, эга кўпликда бўлганда кесимнинг ҳам кўпликда келиши, яъни эга -лар олганда кесимга ҳам -лар қўшилиши ўзбек тилининг грамматик тузилишига хос эмас экан. Дарҳақиқат кўплик маъносини ифодалашда фақат кесимда эмас, эгада ҳам қўшимча (-лар)ни тежаш туркий тилда қадимдан бўлган. «Девону луғатит турк»ка мурожаат қилайлик: *Ивриқ идиш тизилди.* Бу мисолда **идиш**нинг кўплиги феълнинг ўзаги (**тизил**) дан англашилганидан фақат кесимга эмас, эгага ҳам -лар қўшилмаган. Натижада қўшимча тежалиб -лар йкки марта эмас, бир марта ҳам ишлатилмаган. Кўплик луғавий йўл билан ифодаланган бўлиб, шунинг ўзи етарли, қўшимчага эҳтиёж йўқ.

Яна бир мисол олайлик: *Бозорда бари бор, пулинг бўлмаса нари бор.* Бу мақолдан битта бозор ва битта тингловчи эмас, умуман бозор ва умуман тингловчи англашилади. Умумийлик эса бирлик эмас, кўплик билан боғлиқ тушунча. Мақолда умумийликни кўрсатувчи на қўшимча, на луғавий восита йўқ; демак тежамкорлик юқори даражада зуҳур бўлган. Бу мақол ҳозирги кунда ҳам ишлатилади, барчага тушунарли. Бинобарин умумийлик, кўпликнинг қўшимча ёки бошқа бирор воситасиз ифодаланиши асрлар оша ҳозирги авлодга етиб келган. Шу боис унга эскирганлик тамғасини боса олмаймиз.

Тилимизнинг шу хусусияти (тежамкорлик)ни яхши англаган ёзувчи ҳам унга рия қилади: *Ўрин қатор ва бир-бирига тақаштириб солинган эди* (А.Қодирий. Меҳробдан чаён). Мисолда кўплик учта луғавий восита (**қатор, бир-бирига, тақаштириб**)дан англашилади. Уни морфологик восита билан ҳам ифодалашга зарурат йўқлиги (таъкид назарда тутилмагани)дан на эга, на кесимга *-лар* қўшилмаган. Кўпликнинг бундай ифодаланишига фақат бадиий асарда эмас, омаки нутқ (халқ тили)да ҳам кўп ҳолда рия қилинади.

А.Ғуломов эса адабий меъёрга хос бўлган тежамкорликка эмас, ўзгарувчанликка таяниб иш тутади. Аниқроқ айтганда меъёр белгилаб уни қоида қилиб беришда она тилининг хусусияти — тежамкорликка эмас, рус тили таъсирига асосланади. Рус тилининг таъсирини оқлаш, ижобий қилиб кўрсатиш учун матбуот тилига таянади. Бошқача айтганда жамият аъзоларига мухбир нутқини намуна, ўрناق қилиб кўрсатади.

Назарий тилшунослик асосчиси В.Хумболт эса бу масалада ёзувчи ва грамматистлар намуна, ўрناق бўлишини айтиб улар халқ тилига ишлов, сайқал бериб яна халқнинг ўзига қайтариши керак дейди [70,164]. Адабий тил ва унинг нормасини назарий жиҳатдан асослаб берган Прага тилшунослари (жумладан акад. Б.Ҳавранек) ҳам мазкур масалада В.Хумболтнинг фикрига таяниб иш тутган [9,41 — 43,67,87;82,4 — 7].

А.Ғуломов илмий-назарий • ва методологик жиҳатдан рус тилининг хусусияти ҳамда таъсирини асос қилиб олганидан ушбу мавзудаги бошқа кўпчилик қоида ҳам ўзбек тилининг структура хусусияти - тежамкорликка мос келмайди.

Аввало шуни айтиш керакки, тежамкорлик зуҳур бўлувчи биргина кесимдан иборат гап умуман тилга олинмайди, фақат икки бош бўлакли содда гап олиб қаралади.

А.Ғуломов логик ва грамматик миқдорни бир-биридан тамомила фарқ қилувчи ҳодиса деб уларнинг муштараклиги, ўзаро узвий боғланганлигини инобатга олмайди. Эга ва кесимнинг мослиги, яъни бирлик-кўплигини соф грамматик маънода тушунамиз [46,112] деб, *-лар, -(u)ш* олган ва уларсиз келган шаклларнинг синтактик хусусияти, яъни эга-кесимни боғлаш вазифаси қоида қилиб берилди. Бунда *-лар, -(u)ш* фақат кўплик, уларни олмаган шакл фақат бирлик билдиради деб ҳисоблайди. Аммо қоидадан олдин мазкур шаклларнинг

логик миқдор (бирлик-кўплик) билан муносабатини қуйидагича изоҳлайди. *Болалар югурдилар* деганда эга ҳам, кесим ҳам кўплик маъносини англатади ва кўпликнинг морфологик кўрсаткичига эга бўлади. Бундай ҳолда логик ва грамматик ҳодиса бир-бирига мос келади. *Халқ ишлагу* мисолида эга ҳам, кесим ҳам бирлик формасида, лекин эга кўплик-жамлик маъносида, кесим якка ҳолда бу маънони англатмайди. Шунга кўра грамматик мослик бору, логик мослик йўқ. *Халойиқ тўлланишди* гапида эга кўплик-жамлик маъносида, лекин бирлик формасида, кесим кўплик формасида бўлади [46,112].

Феъл кесимнинг (III шахсда) эга билан мослашувига доир қондани олиб кўрайлик. Эга инсонни англатувчи сўз бўлиб кўплик формасида келганда кўпинча кўплиқда қўлланади деб қуйидаги мисоллар берилади: *Болалар куйлагилар. Болалар куйлагу* [46,112]. Мисолларнинг тартибига эътибор берайлик. Аввал кесимнинг *-лар* олган шакли, сўнгра усиз келган шакли берилади. Бундан мақсад рус тилининг таъсирини кўрсатишдир. Муаллиф кесимнинг бирлик шакли рус тили таъсир этмасдан илгари кўп қўлланган, рус тилининг таъсири кучайгандан кейин эса кўплик шакли кўп ишлатиладиган бўлди демоқчи. Бошқа ишида шуни очиқ айтади. *Болалар ўқидилар* каби гапда кесимнинг ҳам эгага қараб кўплик кўрсаткичи олиши ҳодисасининг одатдаги ҳол тусига кириши рус тилининг ўзбек тили тараққиётидаги прогрессив ролини кўрсатувчи фактдир [43,56]. Бу фикрнинг синтаксисдан ўн йил кейин нашр этилган асарда айтилганини инобатга олсак олим рус тилининг прогрессив роли кучайиб қарор топди деб уқтираётганлиги аён бўлади.

Рус тилининг таъсири эътибордан соқит қилинса, кўшимча (*-лар*) тежалган мисол олдин берилиб ноҳиссий (объектив, нейтрал) баёнга хос бўлганидан кўп қўлланади, кўшимчали шакл ишлатилган мисол эса ундан кейин берилиб ҳиссий (субъектив) тасвирга хос, шунинг учун камроқ қўлланади деб изоҳлашга тўғри келади.

А.Ғуломов *-лар* фақат кўплик билдиради, аниқроғи синтактик вазифа бажаради деб қараганидан *бувим айтдилар* мисолида эга бирлик формасида, кесим кўплик формасида келган дейди. Айни пайтда *-лар* ҳурмат маъносини ифодалашини айтади [46,113]. Бундай ҳолда *-лар* синтактик вазифа бажармайди, яъни сўз ўзгартувчи кўшимча бўла олмайди. Шунга кўра эга-кесим мослигига дахли йўқ. У ҳурмат

категорияси шаклини ҳосил қилади.

Энди гапда миқдор билдирувчи сўз қўлланишига оид қоидаларни олиб қарайлик. Кесим сон билан ифодаланиб эга кўplikда келганда кесим бирлик формасида қўлланади деб қўшидаги мисол берилади: *Йиғилган одамлар мингта* [46,114]. Бу ерда рус тилига хос хусусият ўзбек тилига кўчирилган. Кўplik ҳам аниқловчи (**йиғилган**), ҳам кесимда (**минг**) луғавий нўл билан ифодаланганидан қўшимча тежаллади, яъни эгага *-лар* қўшилмайди. Ўзбек тилининг структур хусусиятига мос келганидан ана шу қоида қилиб берилса тўғри бўлади.

Эганинг аниқловчиси sanoқ сон, миқдор равишидан ифодаланганда кесим кўпинча бирлик, баъзан кўplik формасида келади деб қўшидаги мисоллар берилади: *Ўн киши келди. Ўн киши келишди. —Бир қанча одам олдинга югурдилар (югуришди)* [46,114 — 115]. Биринчи мисолда тежамкорликка риоя қилинган. *-лар* на эга, на кесимга қўшилмай икки марта тежалган. А.Ғуломов луғавий миқдорни инъобатга олиб рус тилининг таъсирига берилмаган. Иккинчи, учинчи мисолда *-лар, (и)ш* қўлланишининг сабаби айтилиши керак. Қўшимчанинг тежалиши ноҳиссий (объектив, нейтрал), қўлланиши ҳиссий (субъектив) баёнга хошлигини ҳисобга олсак таъкид назарда тутилганда мазкур қўшимчаларнинг ишлатилишини тўғри деб бўлади.

Эга кўplik формасида келганда (III шахс) от кесим бирликда ҳам, кўplikда ҳам қўллана олади дея қўшидаги мисоллар берилади: *Улар студентлар. Улар студент. Бу қизлар шахматчилар. Бу қизлар шахматчи. Қўшниларим ҳам ҳалол одамлар* («С.Ўзб.») [46,116 — 117]. Бу қоида бошқа саҳифада яна такрорланиб қўшидаги мисоллар берилган: *Учқун ва Толиб артистлар. Учқун ва Толиб артист* [46,119]. Таъкид назарда тутилса (яъни ҳиссий баёнда) фақат газетадан олинган мисолда қўшимча қўлланилса бўлади. Бошқа мисолларда *-лар* ишлатилиши рус тилининг хусусиятига мос келади: *Они студент. Они шахматист. Ўзбек тилида баён оддий, но — ҳиссий бўлса қўшимча тежаллади, таъкид назарда тутилса -лар эмас, бошқа восита қўлланади.*

Эга-кесимнинг кўplik формасида бўлиши иккинчи даражали бўлакнинг ҳам кўplik аффикси олишини талаб қилади деб қўшидаги мисоллар берилади: *болалар китобларини келтирдилар. Машғулотдан кейин улар уйларига кетдилар.* [46, 118]. Бу қоидада ҳам рус тилининг хусусияти асос қилиб

олинган. Чунки рус тилида эга на кесим кўиликда бўлса улар билан мазмунан боғланган иккинчи даражали бўлак кўиликда келади. Ўзбек тилининг структур хусусияти илобатта олиinsa мисоллар асосий қонда бўлмайди, чунки кўшимча ҳам кесимда, ҳам иккинчи даражали бўлакда тежаланиш керак. Лекин баён хиссий (субъектив) бўлса унинг даражасига қараб -лар фақат иккинчи даражали бўлакка ёки у билан бирга кесимга ҳам қўшилади. Ана шу хусусиятини ўн йил ўтиб А.Ғуломов тўғри баён қилади: Пахта машиналардо териб олинади. Яна ҳам³ аниқлик, таъкид учун машинага -лар қўшилади, бу рус тилининг ўзбек тили тараққиётига прогрессив родини кўрсатувчи фактир [43,56]. Таъкид ҳақидаги фикр тўғри. Бундан аввало муаллиф таъкид бўлмаса -лар қўлланмаслигини, эътироф этаётганлиги англанилади, бундан ташқари таъкид бўлганда ҳам илғари -лар қўлланмагану кейинчалик рус тилининг таъсирида қўлланадиган бўлган деб уқтираётганлиги аён бўлади. Иккинчи фикр мутлақо нотўғри, нагеки фақат иккинчи даражали бўлак эмас, кесимда ҳам -лар қўлланилиши таъкид билан боғлиқ ҳодиса; -лар қўлланмаслиги эса ноҳиссий баёнга хос бўлиб ўзбек тили морфологик тузилишининг бош хусусияти - тежамкорлик билан боғлиқдир.

А.Ғуломов ва М.Асқарованинг ҳозирги ўзбек адабий тили синтаксисига бағишланган мазкур дарслиги орадан йигирма икки йил ўтгач, янги ижтимоий-сиёсий шароит бўлган қизил салтанатни қайта қуриш даврида учинчи марта нашр этилади [47]. Шу муносабат билан янги ижтимоий-сиёсий ислохот ўзбек тилшунослариининг руҳи (онги)га қандай таъсир кўрсатди, синтактик қондаларда ажнабий тил таъсиридан қутулиб она тилимизнинг структур хусусияти асос қилиб олдимикин деган савол туғилади. Бу саволга жавоб топиш учун мазкур мавзуга мурожаат қиламиз. Айрим қисқартириш, тузатишни ҳисобга олмаганда аксарият қоида ўзгармай қолган. Жумладан матбуот тилига рус тилининг таъсири ҳақидаги изоҳ тушириб қолдирилгану қоида ҳам унинг далили (мисоллар) ҳам ўзгартирилмаган [47, 96]. Демак сурат ўзгаргану сийрат ўзгармаган. Бу эса тилшунос руҳида ҳали ўзгарини бўлмаганидан, миллий туйғу, ўзликни англаш, руҳий тутқунликдан қутулиш учун ҳаракат бошланмаганидан далолат беради. Бунинг объектив сабаби бор. Қайта қуриш дегани ҳали истиқлол эмас, у мустамлакачилик тузуми даврида, қишлоқ халқларнинг маданияти, тарихи, тилига нисбатан даваат сиёсийи

кескин ўзгартирилмай амалга ошириладиган бўлди. Дарсликнинг илмий-назарий ва методологик асоси ҳам ўзгармай қолганлиги [47, 3] шу билан изоҳланса керак.

Морфологик ҳодисаларни меъёрлаштиришда ҳам айрим ҳолда она тилимизнинг структур хусусияти инобатга олинмаган. Далил тариқасида ўзбек адабий тилининг 1975 йилда нашр этилган академик грамматикасидаги иккита қондани олиб кўрайлик: Сўзнинг грамматик маъноси унинг формал қисми орқали ифодаланади. **Сўзнинг формал қисми асосий қисмдан, ўзак-негиздан қолган қисмдир** [43,61]. Сўз нутқда бошқа сўзлар билан алоқага киришиб, грамматик жиҳатдан шакланган бўлади, бирикишда маълум формага киради (*паркка кетди, паркдан келдим* каби) [43,58]. Бу қондаларда акад. В.В.Виноградовнинг қуйидаги фикри асос қилиб олинган: Сўзнинг грамматик формаси бир сўзнинг турли тусдаги ўзгаришлари бўлиб, булар бир тушунчани, бир лексик маънонинг ўзини ифодалаб,ё қўшимча маъно оттенкаси билан фарқланади, ёки бир фикр предметининг бошқа предметлар билан бўлган муносабатини ифодалайди [43,64]. Оқибатда грамматист олим *ёз-gи-м* деганда грамматик маъно фақат *-ги* ва *-м* билан ифодаланади, шунга кўра *ёз* сўзи нутқда мазкур қўшимчалар воситасида бошқа сўз билан алоқага киришиб грамматик жиҳатдан шакланади деб уқтиради.

Ҳолбуки ўзбек тилида феъл нутқдан ташқарида бошқа сўз билан алоқага кирмасдан грамматик жиҳатдан шакланган бўлади. Чунки феълнинг ўзак-негизи рус тилидагидек фақат луғавий маъно англатиш учун хосланган бўлмай грамматик маъно ҳам ифодалайди. Масалан *ол* феълидан шахс (тингловчи), сон (бирлик), буйруқ, келаси замон каби грамматик маънолар англашилиб ҳурмат маъносига бетарафлик мавжуд бўлади.

От предмет, предметлик маъносини билдиради [43,124,125] деган таърифда предмет сўзини ўзбек тилининг хусусиятига мос келади деб бўлмайди. Таърифдаги мазкур сўз мавжудот сўзи билан алмаштирилса тўғри бўлади. Негаки от инсон номини ҳам англатади, инсонни эса предмет деб бўлмаслиги ҳеч кимга сир эмас.

Шўро салтанати мафкурасига мос равишда тил фақат ижтимоий ҳодиса сифатида талқин қилиниб, унинг айна пайтда руҳий ҳодиса ҳам эканлиги инобатга олинмаганлиги оқибатида халқимизнинг ўзига хос руҳияти акс этган айрим грамматик

мавзу қисман меъёрийлаштирилди. Жумладан халқимизнинг руҳий-маънавий хусусиятини акс эттирадиган ҳурмат маъноси категория сифатида ўрганилмади. Ўзбек тилининг структур ўзига хослигини кўрсатадиган ўзлаштиралик рус тилидагидек фақат синтактик ҳодиса сифатида талқин қилиниб, унинг *-(u)бди, -ган экан (эмиш), -(a)р экан (эмиш), -син экан (эмиш)* каби морфологик воситалар билан ифодаланиши кодификация қилинмади.

Таҳлилни юқоридагича давом эттирадиган бўлсак она тилимизнинг структур хусусиятига мос келмайдиган юзлаб қонидани тилга олишга тўғри келади. Лекин бундан XX аср ўзбек адабий тили мутлақо яроқсиз экан, уни ҳозирги кунда тамомила янгилаш керак деган фикр туғилмаслиги керак. Адабий тил халқ, миллатнинг бебаҳо бойлиги эканлиги, бинобарин меъёрий барқарор (турғун), намунали, мўътабар бўлиши кераклигини назарда тутсак, адабий меъёрни тилнинг структур тартиботига мос келмайдиган тасодифий, ёт унсурлардан тозалаб туриш лозимлиги аён бўлади. Акад. Б.Ҳавранек меъёрийлаштириш жараёни узлуксиз давом этади деганда айнан шуни назарда тутади.

Мустамлакачилик тузуми даврида миллий туйғудан маҳрум бўлган тилшунос олимлар адабий тилни меъёрийлаштиришда халқимизнинг руҳияти, маданияти ва Шарқ тамадуни билан узвий боғланган структур тартиботи (сийрати)ни кўп ҳолда инобатга олмай ажнабий тил хусусиятига асосланган бўлса, миллий руҳдан маҳрум бўлмаган ёзувчилар адабий тилнинг меъёрий шаклланиб сайқал топишида ўз масъулиятини чуқур ҳис қилганлигини кўрамыз. Улар миллий тилнинг адабий нормаларини жонли халқ тили асосида яратишда жонбозлик кўрсатади [6,322]. Она тилим жон-танзим маним (А.Ориф) дейдиган ёзувчилар адабий тил ва унинг меъёри барқарор (турғун), намунавий бўлишини назарда тутиб иш кўради. Бу борада **Абдулла Қодирий** ва **Абдулла Қаҳҳор** тажрибаси барчамизга намуна бўлгуликдир.

А.Қодирий асарлари, айниқса «Ўтган кунлар»да арузга хос жозиба, муסיқийлик, ҳис-туйғу ифодаси устувор бўлса, А.Қаҳҳор ижодида бармоқ вазнига хос хусусият ихчам, раvon фикрлаб ифода тарзини халқ тилига яқинлаштиришга интилиш яққол сезилади. Бошқача айтганда она тилимизнинг структур тартиботи (ботини) ва унинг анъанавий ифодаси бўлган меъёрий воқеланиш (зоҳир)га турлича ёндашилиб, халқ руҳий

фаолятининг маҳсули бўлган зот (тил)га либоси мавзун (Навоий) танлашга ҳаракат қилинади. Шу боис бу ёзувчиларнинг ижоди XX аср 20 – 60-йиллар ўзбек адабий тили ва унинг меъёрига баҳо беришда мўътабар манба вазифасини ўтайди (иккинчи бўлимда А.Қаҳҳор ижодига кенгроқ тўхталишимизнинг боиси ҳам шу).

70 – 80-йиллар адабий тили ва унинг меъёрийлигига баҳо беришда ҳам А.Қодирий, А.Қаҳҳор каби ёзувчилар ижодига таяниб ўзбек тилининг мазмуний тартиботи (субути, структураси)даги ўзига хос жиҳатларни назардан қочирмай иш тутилса нима тўғри, нима нотўғри кодификация қилингани аён бўлади.

V

Истиқлол ва ўзбек адабий тилини меъёрийлаштириш.

Халқимиз, миллатимиз учун тамомила янги социал-тарихий шароит бўлган истиқлол муносабати билан давлат ва жамиятнинг адабий тилга талаби, шунга мувофиқ тил сиёсати ўзгариб ўзбек адабий тилининг ижтимоий ва руҳий вазифасини такомиллаштириш асосий мақсад қилиб белгиланди. Адабий тил бўлимларини шу нуқтаи назардан ислоҳ қилиш, қайта баҳолаш бош вазифага айланди.

Адабий тил меъёрларини ислоҳ қилиш ёзув ва имлодан бошланди. Ушбу масала Республикамиз жамоатчилигида катта қизиқиш уйғотиб матбуотда атрофлича муҳокама қилинди. Муҳокама жараёнида етакчи тилшунос, адабиётшунос олимлар, ёзувчи ва бошқа соҳа мутахассислари билдирган фикр-мулоҳаза ҳисобга олиниб 1993 йил 2 сентябрда «Лотин ёзувига асосланган ўзбек алифбосини жорий этиш тўғрисида» Ўзбекистон Республикасининг Қонуни қабул қилинди. Ушбу алифбо айрим ўзгартириш киритилгандан кейин 1995 йил 6 майда Олий Мажлиснинг қарори билан узил-кесил тасдиқланди.

Алифбони тузишда фақат ўзбек тилининг ўзига хос хусусияти (товуш тизими) эмас, ҳозирги давр эҳтиёжи, замонавий фан-техника ютуғи ҳам инобатга олиниб оралиқ йўл тутилади. Бинобарин алифбонинг афзаллигигина эмас, ундаги айрим қусур-камчилик ҳам шу билан изоҳланади. Жумладан русча-байналмилал сўзларда ёзиб келинган юмшатиш белгисидан воз кечилганлиги, русча сўзларда учрайдиган ш

ҳарфининг алифбога киритилмаганлиги, ўзбек тилининг ўзига хос бурун товуши учун ҳарф бирикмаси алифбога киритилганлиги руҳнинг маломатли мараз бўлган мустамлакачилик асоратидан қутулганлигидан далолат беради. Аммо алифбога ҳарф бирикмасининг киритилиши тежам-корликка зиддир. Бурун товушининг эса иккита ҳарф билан ёзилиши талаффуздаги мавжуд хатони тузатишга ёрдам бермайди. Кўп ҳолда бирикма таркибидаги иккала ҳарф алоҳида-алоҳида талаффуз қилинаверади. Шу боис 30-йилларда қўлланган лотинча алифбодаги *η* ҳарфи қабул қилинса мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Алифбодаги олти ҳарфнинг *эф, эл, эм, эн, эр, эс* деб номланишини ҳам тўғри деб бўлмайди. Маълумки проф. А.К.Боровков бошчилигида 1938 йилда тузилган лотинча алифбо лойиҳасида мазкур ҳарфлардан ташқари яна учта ҳарф *ҳа, ка, ша* тарзида русча номланган. А.К.Боровковнинг миллати рус бўлган. Бундай олимлар ҳақида проф. Э.В.Севортян туркий тиллар хусусида баён қилинадиган жамики фикр замирида рус тилига асосланиш, таяниш мавжуд бўлади [93,192] деса, проф. С.Н.Иванов тадқиқотчининг она тили объектнинг «кузатиш воситаси» бўлиб хизмат қилади, ана шу «кузатиш воситаси» таъсирига берилмаслик, ундан қутулиш ниҳоятда мушкул ишдир [79,17] дейди. А.К.Боровков балким СССР ХКС ва ВКП(б) МКининг 1938 йил 13 мартда чиққан «Миллий республика ва вилоятлар мактабларида рус тилини мандбурий ўрганиш ҳақида»ги қарори таъсирида шундай қилгандир деган андиша билан уни айблаб бўлмас, 1970 йилда нашр этилган имло луғати [3,24] да берилган алифбода эса мазкур ҳарфлардан биттаси ўзбекча номлангану (**шэ**), бошқа иккита ҳарф русча номланган (**ка, ҳа**). Шундай қилиб русча номланган ҳарф сони ўнтага етган. Буни ҳам тил сиёсатининг оқибати сифатида баҳоласа бўлар. Лекин янги алифбони тузган ўзбек олимлари ҳар қандай тазйиқу таҳдиддан фориг эди-ку, нега шундай қилиндийкин деган савол туғилади.

Алифбо билан баробар **имлони** ислоҳ қилиш ҳам бошланди. Вазирлар Маҳкамасининг 1993 йил декабр ойидаги қарорига биноан «Ўзбек орфографиясининг янги қоидаларини ишлаб чиқишни амалга оширувчи ишчи гуруҳи» тузилиб, унга лотин ёзуви асосидаги янги ўзбек алифбосига мос имло қоидаларини яратиш топширилди. Ўзбек тилининг 82 моддадан иборат асосий имло қоидалари тузилиб Вазирлар

Маҳкамасининг 1995 йил 24 августдаги қарори билан тасдиқланди. Имло қоидалари шу йилнинг ўзида «Ўқитувчи» нашриётида чоп этилди.

Имло қоидаларининг товуш-ҳарф муносабатига бағишланган қисми 32 банддан иборат бўлиб қайта ёзилган. Қолган 50 банд олти қисмга бўлиб берилган. Уларни ёзишда амалдаги имло қоидаларидан фойдаланилган. Бир қатор қоидада русча имлонинг таъсири сезилмайди. Масалан 56-бандда тартиб сон араб рақами билан ёзилса -**нчи** қўшимчаси ўрнига чизиқча қўйилади деб 1991-йилнинг 1-сентябри мисоли ҳам берилади. Демак русча имлога асосланган меъёр ўзгартирилиб нега деган саволнинг олди олинган. Лекин бош ҳарфлар имлосида кириллча имлодаги ҳар хиллик сақлаб қолинган. Чунинчи давлат, давлат олий ташкилот ва мансаблари, халқаро ташкилотларнинг номи (71-банд), давлатнинг олий даражадаги мукофоти (72-банд) таркибидаги ҳар бир сўз бош ҳарф билан, бошқа таркибли номларда олий мансабни билдирувчи биринчи сўз, вазирлик, идора, корхона, ташкилот (71-банд), шунингдек муҳим тарихий сана ва байрамларнинг номи (70-банд) таркибидаги фақат биринчи сўз бош ҳарф билан ёзилади дейилган. Натижада нима сабабдан рус тилига хос имло қоидаси ўзгартирилмаган деган савол туғилади. 51-банддаги эслатмада жуфт сўз қисмлари орасида -**i (-yi)** боғловчиси келса ундан олдин чизиқча қўйилиши айтилади (*do`st-y dushman, kecha-yu kunduz*). Боғловчи нега чизиқча билан ёзилади, нега анъанага риоя қилинмаган деган саволлар туғилади.

Имлони меъёрийлаштиришда катта тарихий тажриба, анъанага эга бўлган тиллар (масалан немис тили)да ҳам алифбо ўзгармай туриб вақти-вақти билан имло қисман ислоҳ қилинишини назарда тутсак ўзбек тилининг янги имло қоидаларида мунозарали, изоҳталаб ўринларнинг бўлиши табиийлиги аён бўлади.

Ёзув ва имло билан бир қаторда **атамаларни** ҳам давр руҳига мослаш, яъни меъёрийлаштириш бошланди. Бу улкан ва мураккаб вазифани ҳам давлат ўз зиммасига олди. Вазирлар Маҳкамаси ҳузурида Атамашунослик кўмитаси тузилди (1989). Кўмита олдига меъёрийлаштиришни ҳам илмий, ҳам амалий жиҳатдан ташкил этиш вазифаси қўйилди. Ҳозирга қадар атамақўм томонидан тайёрланган тиббий атамалар (1992), тилшунослик атамалари (1993), иш юритиш атамалари (1994) каби русча-ўзбекча луғатлар нашр қилинди. Атама танлашнинг

илмий асосини белгилаб берувчи қўлланма [51] чоп этилди ва ҳоказо.

Мустақил давлатимиз эътибори қаратилган яна бир соҳа **жой номлари (топонимия)**дир. Бу соҳа шўро салтанатида мустамлакачилик сиёсати туфайли миллийликдан деярли маҳрум этилган эди. Шу боис республика миқёсида жойларни номлаш, уларни ўзгартиришнинг ижтимоий, лисоний жиҳатларини ўрганиб имловий ва вазифавий меъёрийлаштириш масаласи турар эди. Бу масалани ижобий ҳал этиш мақсадида Вазирлар Маҳкамасининг маъмурий-ҳудудий бирликлар, аҳоли пунктлари, ташкилот ва бошқа топонимик объектларнинг номини тартибга солиш тўғрисида қарори чиқди [«Халқ сўзи», 1996, 1.VI]. Маъмурий-ҳудудий тузилиш, топонимик объектларга ном бериш, уларнинг номини ўзгартириш масалаларини ҳал қилиш тартиби тўғрисида Қонун қабул қилинди [«Халқ сўзи», 1996, 7.IX]. Топонимик объектларга ном бериш масалаларини мувофиқлаштирувчи республика комиссияси тузилди [«Халқ сўзи», 1996, 1. VI]. Қабул қилинган қонун ва қарорларнинг аҳамияти, бу соҳадаги долзарб муаммолар республика матбуотида ёритилиб [бу ҳақда қаранг: 10,84], жамоатчиликка тушунтирилди, халқ оммасига етказилди. Айни пайтда вилоят ҳокимликлари ҳузурида тил комиссияси иш бошлади.

Тил ҳақидаги фаннинг бошқа бўлимлари ҳам турли даражада ислоҳ қилишни тақозо этади. Бу иш асосан илмий муассаса мутахассисларию университет профессор-ўқитувчилари зиммасига тушади. Шу боис унинг қай даражада амалга ошиши шахс, жумладан тилшунос руҳиятига боғлиқ бўлади. Тилшунос мустамлакачилик асорати бўлган руҳий тутқунликдан қутулиб миллий туйғуси уйғонса она тилининг ўзига хос хусусиятини англай бошлайди. Ажнабий тил таъсирида нотўғри меъёрийлаштирилган ҳодисаларни идрок қилиб она тилини ёт унсурлардан тозалашга киришади (маълумки бундай шахслар Фарба пурист деб аталади).

Ислоҳталаб соҳалардан бири **тиниш ишоралари бўлими (пунктуация)**дир. Негаки ҳозирги кунда ишлатилаётган ўн та тиниш белгисининг ҳаммаси рус тилидан олинган. Уларни «қўллаш асосан XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошланади. Бу даврга қадар бўлган қўл ёзмаларда (улар, маълумки, араб графикаси билан ёзилган) ҳозиргидек мазмун ва шаклдаги тиниш белгилари қўлланган эмас [5,6]. Бу эса мазкур масалани

назарий жиҳатдан тадқиқ қилиб амалий тавсиялар бериб борилишини тақозо қилар эди. Лекин «кейинги 30–35 йил ичида ўзбек тили орфографияси 5 марта қайта кўриб чиқилган бўлса, тиниш белгиларини қўллаш қоидалари бирор марта қайта кўриб чиқилган эмас» [5,7]. Бу фикр 1968 йилда айтилган. Ундан кейин ҳам бу борада ижобий ўзгариш бўлган эмас. Бундан мустамлакачилик тузуми даврида тиниш ишораларини ўзбек тилининг хусусиятига мослаш масаласига деярли эътибор берилмаганлиги маълум бўлади. Амалда тиниш ишоралари рус тилида қандай бўлса ўзбек тилида ҳам шундай ишлатилаверади, бошқача айтганда тиниш ишораларининг мезон ва қонун-қоидаси рус тилидан айнан кўчирилди. Битта мисол келтирайлик:»Собир: Ҳар бир ишга тажриба кўзи билан қараш керак», – дейди, – деди Карим [47,250]. Бу мисолни қўш кўчирма гап деб беш хил ишорадан бир ёки икки марта фойдаланилган. Муаллиф амалдаги қонун-қоидага асослангану она тилининг хусусиятини инobatга олмаган. Акс ҳолда тақлиддан халос бўларди. Фикримизга далил тариқасида ўша қоидалардан иккитасини олиб кўрайлик. «Тиниш белгилари маълум грамматик, логик, интонацион хусусиятларга асосланади, шу хусусиятлар асосида қўлланади» [5,8]. «Тиниш белгиси маълум оҳанг билан боғланишдан ташқари, гапнинг ва гап бўлақларининг мазмуни билан, гапнинг синтактик структураси билан ҳам боғлиқ» [5,12 – 13]. Шу қоидаларни юқоридаги мисолга татбиқ қилиш мақсадида аглютинатив хусусиятга эга бўлган она тилимизнинг оҳангини флектив тилларга қиёслаб кўрайлик. Оддий чоғиштиришдан маълум бўладикки, ўзбек тилида гапнинг фонетик қисм (синтагма)га бўлиниши ҳам, улар орасидаги тўхталиш (пауза) ҳам рус (немис,инглиз) тилига мос келмайди. Оҳанг ва урғу ҳам шундай. Рус немис, айниқса инглиз тилида оҳанг тошдан тошга урилиб оқувчи жилғани эслатса ўзбек тилида сокин оқувчи сойга ўхшайди. Рус тилида урғу бўғиндан бўғинга кўчиб юрса немис тилида бош ва иккинчи даражали урғу мавжуд бўлиб урғули бўғиндаги зарб, урғусиз бўғиндан кескин фарқ қилади. Ўзбек тилида урғунинг ўрни асосан турғун бўлиб урғули ва урғусиз бўғиндаги зарб ўзаро кескин фарқ қилмайди ва ҳоказо. Бундан ташқари адабий меъёр белгилашда анъана (тарихийлик, ворислик)ни ҳам эътибордан соқит қилмаслик керак. Ўзбек VIII асрдан XX асрнинг биринчи чорагига қадар қуръони каримни деярли тиниш белгисисиз ўқиб-уқиб келган. Мактаб ва

мадраса таълимида ҳам шундай бўлган. Шуни назарда ту мазкур мисолда гап ичидаги тўрт хил тиниш белгисин барчасини тушириб қолдирсак оҳанггина эмас, гапнинг маз. ва тузилиши (структураси)га ҳам путур етмайди. Гапдан кў тутилган мақсад ва фикр ўзгармай икки қарра эшити хабарнинг айнан ифодаланаётган (кўчирилган)лиги луға воситалардан англашилаверади. Айни пайтда тежамкорли рия қилган бўламиз. Бинобарин ўзбек тили сис тузилишининг бош хусусияти (тежамкорлик), шунинг анъана, тарихийлик тиниш белгиларининг мезон, меъёри қа кўриб чиқилишини тақозо этади.

Истиқлол адабий тилнинг **услубий тармоқланиш** ҳам муносабат ўзгаришини талаб қилади. Чунки ш давридаги таснифда ўзбек адабий тилида беш хил услуб [42,471], борлиги кўрсатилиб маданият ва тамаддуннинг тарки қисмларидан бири бўлган диний тафаккур маҳсули иноб олинмаган. Истиқлол шарофати билан, диний эътиқ нисбатан тазйиқ барҳам топди. Диндорлар нутқининг ў хослиги, мадраса таълимининг йўлга қўйилиши, ис университетининг очилиши, диний адабиёт нашр этили газета, журнал чиқарилиши туркий тилларда [23,39], жумла ўзбек тилида диний услуб ҳам мавжудлигини эътироф эти олиб келди. Шу билан бирга Аҳмад Яссавий XII асрда ўз тилини тариқат тили мақомига кўтариб араб ва форс тасав тили даврасига қўшганлиги [20,3], ўтган асрлар мобайн тасаввуфга доир бой илмий ва бадий адаб яратилганлигини, истиқлол даврида унга давлат миқёс эътибор берилаётганлиги, уни олий таълимда ўқитиш йў қўйилганлигини инобатга оладиган бўлсак ҳозирги ўзбек ада тилида **диний-тасаввуфий услуб** бор дея оламиз. Бундан у услубни илмий-амалий жиҳатдан ўрганмоғимиз зарурл англашилади. Биринчи гапдаги вазифа диний-тасавву истилоҳлар луғатини тузишдир. Чунки тасаввуф олами – ма ва мажозий фикрлашга кенг эрк берадиган ўзига хос мурак бир олам. Мутасаввифлар истилоҳотида рамз сўз зоҳирин тагида ётган ва тасаввуф аҳлидан бошқа кишилар анг олмайдиган яширин маъно эрур [19,77]. Шунда қизил салта даврида мумтоз адабиётимиз шеър ва ғазаллари талқинида қўйилган хато-камчиликларни тузатиб уларнинг боти маъноларини тўғри англаш ва шарҳлаш имкони туғилади.

Фикримизнинг далили сифатида бир-иккита ми

келтирайлик. Эркин Воҳидов «Қаро кўзум...» ҒАзалининг:

Юзида терни кўриб ўлсам, эй рафиқ, мени
Гулоб ила юву гул баргидин кафан қилғил

байтини шундай шарҳлайди. «Мен-ку ёрнинг гул юзидаги гулобдек терни кўриб ўлсам, ўйламангким, бу гул, бу гулобни мен ортиқ кўрмоқни истамайман. Билъакс мени гулоб билан ювинг, гул баргидан кафан қилингки, сўнгги йўлимда ҳам ёр хаёли менга ошно бўлсин» [13,91]. Ҳожи Бектош Валийнинг «Мақолот» асарида **тер** сўзи «мулк соҳибига юз буриб юздан тер оқизиш — Муҳаммад нурина топиш»дир дея изоҳланган [14,197 — 199]. Мутасаввиф олим изоҳига асослансак байтнинг биринчи мисрасида ошиқнинг маъшуқа юзида нури Муҳаммадни кўриб ўлиш орзуси тасвирланган экан-да деб хулоса чиқаришга тўғри келади...

Акад. Иззат Султон жаллод сўзини зоҳирий маънода тушуниб Баҳоуддин Нақшбанд маълум муддат Халил Султон жаллоди вазифасида ишлаган дейди [19,75]. Мутасаввиф олим Иброҳим Ҳаққул эса тасаввуф оламига чуқурроқ кириб борилса Нақшбанд ҳеч қачон жаллодлик қилмаганлиги ўз-ўзидан ойдинлашади [19,76]. Негаки мазкур сўзнинг тасаввуф истилоҳи сифатидаги маъноси «нафси шумни ўлдириш» демақдир [19,82] деб ёзади.

Маълум бўладики, диний-тасаввуфий услуб ҳам адабиётшунослик, ҳам тилшунослик учун умумий мавзудир. Адабиётшунос лугат тузиб, тасаввуфнинг фалсафий моҳиятини тадқиқ қилиб, тасаввуфона асарлар таржимаси ва шарҳи билан шуғулланса тилшунос унинг бошқа услублар билан муносабати, ўзига хос хусусиятини ўрганиб меъёрийлаштиришга эътибор беради.

Ўзбек адабий тилининг бошқа бўлимлари ҳам турли даражада ислоҳга муҳтож. Шу муносабат билан модомики меъёрийлаштиришда мустамлакачилик тузуми давридагидек морфологик тузилиши жиҳатдан бошқа гуруҳга мансуб тил (рус тили) таъсирига асосланиш эмас, ўзбек тилининг систем тузилишига хос хусусиятга (тежамкорликка) асосланиб иш тутиш тўғри бўлар экан, шу хусусиятни назарий асослаш, илмий талқин қилиш зарурати пайдо бўлади. Кейинги фаслда шу масала хусусида фикр юритилади.

3-ФАСЛ. ЎЗБЕК АДАБИЙ ТИЛИНИНГ СИСТЕМ ТУЗИЛИШИ

1. Тилларнинг қиёсий-типологик тадқиқи. Маълумки тиллар турли нуқтаи назардан ўрганилади. Шулардан бири сўзнинг тузилишига кўра (морфологик, типологик жиҳатдан) таснифлаб ўрганиш усулидир. Бу усул XIX асрда қиёсий-тарихий тилшунослиқда назарий жиҳатдан асослаб берилган. Унга кўра ҳинд-оврупо, ҳом-сом (хамит-семит) тиллари флектив, олтой (туркий, мўғул) тиллари агглютинатив деб аталади. Бинобарин ўзбек тилида сўзнинг тузилиши рус, немис, инглиз, француз, араб, форс-тожик тилларидан фарқ қилади деб қаралади. Ана шу фарқлардан бири сўз қисмлари (ўзак ва қўшимча) орасидаги муносабат (мустақил қўлланиш-қўлланмаслиги, бир-бирига уланиши) бўлса, иккинчиси улар орқали луғавий, грамматик ва коннотатив (услубий) маъно ифодаланишидир.

Шўро ҳудудида тили ҳам ҳинд-оврупо, ҳам олтой гуруҳига мансуб халқлар яшаганлигидан қиёсий, типологик тадқиқ усулига қизиқиш кучайиб давлат сиёсатига мувофиқ ўзга тилларни рус тили билан қиёслаб ўрганиш устуворлик қилди. Ўзбек тилшунослигида ҳам шундай бўлди. Рус тили билан ўзбек тили орасидаги фарқ эса асосан нуфузли рус олимлари (жумладан акад. В.В.Виноградов, А.А.Реформатский)нинг назарий тадқиқотларига таяниб меъерийлаштирилди. Назарий фикрлар амалиётга татбиқ этилиб ўрта ва олий мактаб дарсликларига қоида қилиб киритилганлигидан умумхалқийлик, умуммажбурийлик, намунавийлик мақомини олди.

Мисол тариқасида «Ўзбек тили» дарслигининг тилшунослиқдан умумий маълумот бўлимида берилган иккита қайдани олиб кўрайлик. «Агглютинатив тилларда ҳар бир грамматик маъно, одатда, алоҳида аффикс билан ифода этилади. Масалан, ўзбек тилида кўплик ва келишик маъноларини алоҳида аффикслар ифода қилади: *Ишчи-лар-га мукофот-лар-ни топшир-дик*. Флектив тилларда бирдан ортиқ грамматик маъно, одатда, биргина кўрсаткич орқала ифода этилади. Масалан, *Эти китби сгаю в библиотеку* гапида *эти китби* сўзлари охиридаги *-и* аффикси икки маънони: тушум келишиги ва кўпликни билдириб келган; *сгаю (сгай+у)* сўзи охиридаги *-у* аффикси майл, замон, шахс, сонни билдириб келган» [28,16] Аввало

ишлатилиши зарурлиги фақат от ва феълда эмас, сифат, сон, олмош туркумига мансуб сўзларда ҳам қўшимчанинг кўпайишига сабаб бўлади. Бу қўшимчаларнинг бир қисми грамматик маъно англатмай, сўзларни бир-бирига боғлаш учун хизмат қилади. Бошқача айтганда бирикма ва гап ҳосил бўлишида иштирок этиб, соф структур (синтактик) вазифа бажаради. Натижада грамматик нотежамкорлик (избыточность, Übercharakterisierung) зуҳур бўлади. Масалан **дв-ух студент-ов** бирикмасида кўплик луғавий восита (соннинг ўзаги)дан ташқари иккита қўшимча билан ифодаланиб, **-ов** отнинг миқдорини (грамматик маъно) билдирса **-ух** аниқловчи билан аниқланмишни бириктириб мослашув ҳосил қилади. Қуйидаги мисолда сифатнинг қўшимчаси шундай соф структур вазифа ўтайди: *слабк-ие яблок-и*. Гапда эса бу вазифани феълнинг шахс-сон қўшимчаси бажаради: *Студент-ы чита-ют*.

Агглютинатив тилларда ўзакнинг имкониёти чекланган (тарихан асосан бир бўғинли бўлган, ўзгармас) лигидан грамматик маънодан айримини ўзи ифодалаб айримига бетараф бўлади. Бетараф маънолар намоён бўлиши учун матн ёрдами керак бўлади. Натижада луғавий (сўз, бирикма), фонетик восита, сўз тартиби, мантқан аёнлик, тингловчининг хабардорлиги, нутқ аъзоларининг ижтимоий роли (вазифаси), нутқ ўрни, вазияти каби лисоний восита ва ғайрилисоний омиллар грамматик маъно ифодалашда ўзакка кўмак беради. Иккала ҳолда ҳам қўшимча тежалади. Бундан ташқари тежамкорлик феъл ва от билан бирга қўлланиб уларни аниқлайдиган сўз (сифат, сон, олмош, равиш)да соф структур вазифа бажарадиган қўшимчага эҳтиёж қолдирмайди. Бирикма ҳосил бўлишида қўшимча қатнашмайди, сўз тартибидан фойдаланилади (*катта уй, уч китоб, бу китоб, тез юрмоқ*). Гапда бош бўлақдан биттасидаги қўшимча етарли бўлади: *Талаба-лар тўплан-ди*. Бу мисолда кўпликни от (эга) даги *-лар* билдиради, феъл (кесим)даги қўшимча (*-ди*) бу маънога бетараф. *Олма тер* деганда эса фақат сон эмас, шахс, майл, замон, ҳурматга бетарафлик, ўтимлилик феъл ўзагидан англашилиб синтактик алоқа тартиб ёрдамида амалга ошади. Айни пайтда сўз (*сен*) ҳам тежалади. Шунга кўра тежамкорлик олий даражада зуҳур бўлади.

4. Қўшимчанинг грамматик маънога бетарафлиги.

Агглютинатив тилларда ўзакнинг фонетик имкониёти чекланганлиги бир қатор грамматик маънони қўшимча билан

ифодаланишига олиб келади. Грамматик маъно ифодаловчи қўшимчанинг аксарияти ўзак каби кўп маъноли бўлади. Бундай қўшимча айрим маънони ўзи ифодаласа, айримига бетараф бўлади. Бетараф қўшимча грамматик маънони лисоний ва нолисоний восита ёрдамида ифодалайди. Қўшимчанинг бу хусусияти ўзакка ўхшайди, яъни иккаласининг ҳам бетараф маъноси намоён бўлишига ёрдам беручи восита мос келади. Бундан ташқари нутқий мақсаду вазифага қараб кўп маъноли қўшимчанинг битта маъноси намоён бўлиши мумкинлигидан битта сўзда бир нечта қўшимча кетма-кет кела олади: *китоблар, китоблар-им-ган; ёз-ган, ёз-ил-ган, ёз-дир-тир-ди, ёз-дир-тир-ил-ди*.

5. Грамматик маънонинг ёрдамчи сўз билан ифодаланиши.

Флектив тилларда барча грамматик маъно ва муносабатни ифодалаш учун қўшимча етарли эмас. Айрим грамматик маъно ва муносабат ёрдамчи сўз (*если, когда, будто бы, как будто, тенг боғловчилар*) билан ифода этилади. Бундай сўзлар қўшимча каби луғавий маъно англатмайди, гапда тушириб қолдирилмайди, яъни тежалмайди.

Агглютинатив тилларда аксарият грамматик маъно ва муносабат қўшимча билан ифодаланади. Қўшимча билан маънодош бўлган ёрдамчи сўз доимо (изчил) қўлланмайди. Тежамкорлик қўшимчага эмас, ёрдамчи сўзга хос бўлади. Бунга *-са* билан *агар, борди-ю, мабодо, башарти; -деқ, -гай* билан *худди, гўё, каби; -(а)р* билан *эҳтимол, балки; -(а)жак* билан *албатта* маънодошлигини мисол қилиб кўрсатиш мумкин.

Мазкур қўшимчалардан айрими (-са) структур (синтактик) вазифа ҳам бажаради. Бундай қўшимча тежалмайди. Грамматик маъно англатиб синтактик вазифага бетараф бўлган тўлиқсиз феъл (*эди, экан*) ҳам тежалмай ишлатилади.

Грамматик маъно билан бирга синтактик вазифа бажаришга хосланган ёрдамчи сўз (тенг боғловчи)лар тежаб ишлатилади. Бундай вазифа оҳанг, тартиб, айрим қўшимчага ҳам хос. Фикрни узв, қисмларга бўлиб ифодалаш зарурати бўлса боғловчи, яхлит ифодалаш назарда тутилса уларнинг вазифадоши қўлланади.

Кириш сўз, ундалма, модал сўз, юкламалар ҳам тежаб ишлатилади. Таъкид, ажратиб кўрсатиш, изоҳлаш ва ҳоказо назарда тутилмаса улар қўлланмай тежамкорлик зуҳур бўлади. Кўмакчи феъллар ҳам шундай хусусиятга эга. Мустақил

феъдан англашилган луғавий маънони ойдинлаштириш, равшанлаштириш зарурати бўлмаса улар ишлатилмай тежаллади (ёз, айт). Акс ҳолда нутқий мақсаду вазифага қараб бир нечтаси кетма-кет келиши мумкин (ёзиб қўя қол, айтиб бериб қўя қол).

6. Грамматик маънонинг мустақил сўз билан ифодаланиши. Флектив тилларда ҳам айрим қўшимча грамматик маънога бетараф бўлади. Рус тилида -л қўшимчаси шахс маъносига бетараф. Мазкур маъно намоён бўлиши учун луғавий восита, мустақил сўз, яъни олмош қўлланади (я чита-л, ты чита-л, он чита-л). Олмош грамматик маъно ифодалаб тежалмай ишлатилади. Шунинг учун тусланиш жадвалида ёзилади, кесимликни шакллантиришда зарур унсур сифатида қатнашади. Рус тилида содда гапнинг икки составли бўлиши, яъни эга ва кесимдан тузилиши шу билан изоҳланади.

Агглютинатив тилларда шахс маъноси аввало сўзнинг ўзагидан англашилади (феълнинг ўзаги II, отнинг ўзаги III шахсни билдиради). Бундан ташқари феълда ҳам, отда ҳам ҳар қайси шахсни кўрсатадиган қўшимча мавжуд. Бу қўшимчалар кўп маъноли бўлиб мустақил сўз, яъни кишилик олмоши билан маънодош. Аниқроқ қилиб айтганда феълнинг шахс, сон, ҳурмат, майл, замон қўшимчаларидан -м, -ман, -(а)ў мен олмошига; -к, -миз, -(а)ўлик биз олмошига; -сан, -нг, ўзак сен олмошига; -сиз, -нгиз, -(и)нг сиз олмошига; -ди, -ган, -япти, -ади, -са, -син, -моқчи ва ҳоказо у олмошига тўлиқ ёки қисман маънодошдир. Гапда қўшимча ишлатилиши шарт, сўз (олмош) эса тежаб ишлатилади. Анъанавий тилшуносликда шу ҳодиса тўғри қоидалаштирилган. Феълнинг тусланиш жадвалида олмош ёзилмайди. Лекин мазкур олмошларни гапда қўллашда (оғзаки ва ёзма нутқда) кўп ҳолда шу қоидага риоя қилинмайди. Она тили систем тузилишининг шу хусусияти шўро даврида содда гапнинг тузилиш жиҳатдан талқинида инобатга олинмади.

Худди шунингдек мазкур олмошларнинг қаратқич келишиги билан эгалик қўшимчалари орасида маънодошлик мавжуддир: **менинг** шакли билан -(и)м қўшимчаси, **бизнинг** билан -(и)миз, **сенинг** билан -(и)нг, **сизнинг** билан -(и)нгиз, **унинг, уларнинг** билан -(с)и маънодошдир. Бу воситалардан ҳам бири (олмош) тежаб ишлатилади, иккинчиси (қўшимча) тежалмайди. Бундан ташқари ўзбек тилидаги сўз шакли рус, немис, инглиз тилларида сўз бирикмасига мос келади: *китобим—моя книга, mein Buch, my book* деб таржима қилинади. Шўро

даврида флектив ва агглютинатив тиллар орасидаги шу фарққа ҳам кўп эътибор берилмади. Бинобарин эндиги вазифа ўзбек тилшунослигида сўз ва қўшимча маънодошлиги ҳамда сўз шакли ва сўз бирикмаси муносабатини шу нуқтага назардан ўрганишдир.

7. Грамматик маънонинг қисман қўшимча, қисман сўз билан ифодаланиши. Флектив тилларда ҳам барча грамматик маъно қўшимча билан ифодаланмаслигидан яна бир ҳодиса шакланган. Айрим грамматик маъно қисман қўшимча, қисман сўз (ёрдамчи, вазифасида қўлланувчи сўз) билан ифодаланади. Рус тилида тарз-йўсин (аспект) маъноси шундай. Тугалланганлик-тугалланмаганлик (совершенство) маъносини ифодалаш учун хосланган қўшимчалар вид категориясини ҳосил қилади. Тарз-йўсин маъносининг айрим кўриниши эса сўз билан ифодаланади. Натижада сўз ва қўшимча маънодошлиги ҳосил бўлади: *заплакал—начал плакать* каби.

Агглютинатив тилларда ўзак бетараф бўлган маънодан айримини ифодаловчи қўшимча бўлмаса, айримини систем тарзда, изчил ифодалаш учун хосланган қўшимча етарли эмас. Жумладан тарз-йўсин маъносининг бир кўриниши (такрорийлик, давомийлик)нинг ифодаланишида қўшимча иштирок этади. Бу маънони айрим қўшимча (*-япти, -моқда, -ётир, -ётган эди*) ўзи билдирса, айрими (*-ар эди*) унга бетараф бўлиб луғавий ёки бошқа матний восита ёрдамида ифодаланади. Мазкур маънонинг кўпчилик кўриниши мустақил сўз ўзагидан англашилади. Бундай ҳолда сўз ўзагининг луғавий маъноси турли даражада хиралашиб, заифлашиб морфологик унсур (қўшимча) томон силжиш рўй беради. Сўз морфологик восита вазифасини бажаради, бошқача айтганда сўзнинг грамматикализациялашуви воқе бўлади. Ҳозирги ўзбек тилида бундай вазифада кўмакчи феъл деб юритиладиган ўттизга яқин сўз [32] ишлатилади. Бу феъллар тарз-йўсиннинг турли кўринишини ифодалаш учун хизмат қилади: *Ўқиб чиқди, ўқиб бўлди* (тугалланганлик), *кулиб юборди* (қўққисданлик), *ўйлаб ўтирди* (давомийлик) ва ҳоказо. Бундай маънолардан баъзиси мустақил сўз билан ҳам ифодаланади (*тўсатдан йиғлади*). Таъкид даражаси баланд бўлса иккала тур восита биргаликда қўлланади (*тўсатдан йиғлаб юборди*). Таъкид назарда тутилмай баён ноҳиссий бўлса мустақил феълнинг ўзи ишлатилади (*йиғлади*).

Тахмин, гумон, чама маъносини билдирадиган воситалар

ҳам шундай хусусиятга эга; -са + керак (бутун кетса керак), балки + ар (балки борар), балки + гандир (балки тугатгандир), -ар, гандир (борар, кўргандир). Хабар манбаини кўрсатувчи воситалар ҳам шу сирага киради: менингча (менингча ўқиган), унинг айтишича (унинг айтишича уйланган), -ган (уйланган) ва ҳоказо.

8. Ўзак такрорининг грамматик ва услубий маъно ифодалаш. Агглютинатив тилларда ўзакнинг фонетик имконияти чекланганлиги ва мустақил қўллана олиши билан боғлиқ яна бир ҳодиса мавжуд. Бу ҳодиса грамматик маъно ифодалашда сўз ўзагининг айнан ёки қисман такрорланиб ишлатилишидир. Бундай такрор мустақил ва номустақил, луғавий ва грамматик сўзларнинг барчасига хос. Такрорий сўз якка сўздан англашиладиган маънонинг кенгайиб кўклик, жамлик маъносининг намоён бўлиши ҳамда уни кучайтирилган, таъкидланган ва ҳоказо тарзда ифодалаш билан фарқ қилади. Шўро даврида жуфт ва такрорий сўзлар грамматик восита сифатида дарслик ва қўлланмаларга киритилди. Лекин уларни қўлашда рус тили таъсиридан ҳали ҳам қутулганимиз йўқ. Масалан ўзбек тилининг хусусияти инобатга олинса *озиқ-овқатлар эмас, озиқ-овқат* дейиш тўғри бўлади.

9. Ўзак луғавий маъносининг хусусийлашган хусусийлашмаганлиги. Флектив тилларда сўз ўзагининг маъноси хусусийлашган, ўзақдан англашиладиган тушунчанинг кўлами кенг бўлмайди. Луғатнинг туркум, гуруҳларга ажралиши, унинг синтактик вазифа бажариши ҳам ўзакнинг шу хусусияти билан узвий боғланган.

Агглютинатив тилларда сўз ўзагининг фонетик жиҳатдан чекланганлиги унинг луғавий жиҳатдан умумийлашишига олиб келган. Айни бир ўзак турли хил тушунча англатади ёки уларга бетараф бўлади. Ўзакнинг бу хусусиятини ҳам воқелантириш қисман сўз ясовчи қўшимчага, асосан матний воситаларга қолади. Шунга кўра луғатнинг туркумларга ажралиши ва унинг гап бўлаги бўлиб келиши флектив тиллардан фарқ қилади. Шўро даврида луғатни туркумлашда шу фарқ инобатга олинган деб бўлмайди.

10. Қўшимча маъносининг хусусийлашган хусусийлашмаганлиги. Агглютинатив тилларда қўшимчанинг хусусияти, турлари флектив тилларга мос келмайди. Бу фарқ ҳам кўп жиҳатдан сўз ўзаги луғавий маъносининг

хусусийлашган-хусусийлашмаганлиги билан боғлиқ.

Рус тилида қўшимчалар маъно ва вазифасига кўра сўз ясовчи, шакл ясовчи, сўз ўзгартувчи деб уч турга бўлинади. Биринчи тур ўзак маъносини ўзгартириб янги сўз ясайди, иккинчи тур ўзак маъносини қисман ўзгартириб ҳар хил шакл ҳосил қилади, учинчи тур эса бирикма ва гапда сўзларнинг синтактик алоқаси (боғланиши)ни таъминлайди деб қаралади.

Агглютинатив, жумладан ўзбек тилида аксарият қўшимчанинг маъно ва вазифаси ўзак каби хусусийлашмаган, умумий бўлиб, матнда ойдинлашади. Масалан **-ган** қўшимчали сўз кесимга хос ўринда келиб [синтактик ўрин ҳақида қаранг: 33], бир ўзи предикативликни тўлиқ ифодалаб гап ҳосил қилади. Майл, замон, шахс, перфектлик [34,25], яъни субъектни ўзи бажарган иши билан тавсифлашни [35,399] билдириб сон, ҳурмат, бевосита кузатганлик, бевосита кузатмаганликка бетараф бўлади (*Уйланган*). Нутқий мақсаду вазифа талаби билан қўшимча олса шахс, сон, ҳурматни ифодалаш шу қўшимчага ўтади (*Уйланмаганман. Уйлангансиз*). Бундай ҳолда тусланиш рўй бериб **-ган** қўшимчали сўз аниқлик (хабар, ижро) майлининг ўтган замон шакли деб қаралади.

Белги-сифатни англадиган сўзга хос ўринда келганда мавжудотни кўрсатувчи сўз (от) билан бирикади. Ўзгармай қўлланиб ҳаракат-ҳолатнинг замони билан боғлиқ белгини билдиради ва сўз бирикмасини шаклантиришда иштирок этади (*уйланган йигит*). Бундай ҳолда у сифатдош деб қаралади. Нутқий мақсаду вазифага кўра кенгайиб келади, ҳатто эгаси бўлади. Мазмунан флектив тиллардаги эргаш гапга ўхшайди. Рус, немис, инглиз тилларига шундай таржима қилинади ҳам (**кун бўйи кутиб ўтирган** *одамингиз*, **сиз ўша қуни кўрган томоша**).

Отга хос ўринда келганда унинг грамматик белгилари (келишик, сон, эгалик)ни қабул қилиб турланади. Кесимга боғланиб айрим келишиқда эга, тўлдирувчи вазифасини бажаради ва гап ҳосил қилиш ёки уни кенгайтириш учун хизмат қилади (*Юрган дарё. Билган билганин сўзлар*). Битта келишиқда қаратқич вазифасида келиб сўз бирикмасини шаклантиришда иштирок этади (*мақтанганининг уйи*). Айни пайтда ўзак ва **-ган** қўшимчасидан англашиладиган ҳаракат-ҳолат маъноси сезилиб туради.

Айрим келишиқда (кўмакчи билан ёки усиз) иш-ҳаракатнинг белгисини англаувчи сўз (равиш)га хос ўринда

келиб ҳол вазифасини бажаради (*Келганидан кейин гапириб берди. Совқотганидан қалтирарди*).

Айрим келишиқда кесимга хос ўринда келиб эгалик, сон қўшимчасини олади, кўмакчи билан қўлланади, гап бўлақлари билан кенгайиб келади, ҳатто эгаси луғавий йўл билан ифодаланади; лекин майл, замон, шахс (эгалик қўшимчасини олмаганда) аниқ сезилмайди (**Борганда кўрардим**).

Эгалик қўшимчасини олганда шахс аниқ бўлади, аммо қаратқич маъноси англашилмайди, феълнинг шахс кўрсатишига ўхшайди. Лекин синтактик мустақиллиги йўқлиги билан шахс кўрсатувчи (тусланувчи) феълдан фарқ қилади, предикативлик тўлиқ ифодаланмай алоҳида нутқий амал (акт) рўй бермайди. Гапнинг биринчи қисмини иккинчи қисми билан боғлаб синтактик вазифа (боғловчи вазифасини) бажаради (**Келганида кўрдим. Ўша кунни сиз келганингизда шундай қилмасди. Ўша филмни кўрганимдан бери тинч ухлай олмайман**). Функционал тилшуносликда предикативлик тўлиқ ифодаланиб нутқий амал рўй берганда битта сўз ҳам гап бўлади [98,74] деган фикрга асослансак мазкур мисолларнинг биринчи қисмини (эгаси бўлганда ҳам) эргаш гап дея олмаймиз.

Рус, немис,инглиз тилларида эргаш гапда ҳам предикативлик тўлиқ ифодаланиб, алоҳида нутқий амал рўй беради, фақат синтактик мустақиллик бўлмайди, эргаш гап бош гапга синтактик жиҳатдан тобе бўлади. Жумладан немис тилида тобелик сўз тартибининг мустақил ва бош гапдан фарқ қилиши, эргаштирувчи боғловчининг қўлланишида акс этади (**Wenn er kommt, lesen wir ein Buch. Gestern kam er zum Unterricht nicht, weil er krank war**). Боғловчи тушириб қолдирилса (биринчи мисолда), сўз тартиби ҳам ўзгарса (иккинчи мисолда) эргаш гап мустақил гапга айланади (Er kommt.Er war krank). Рус ва инглиз тилларида ҳам шунга яқин бўлади. Бошқача айтганда флектив тилларда мураккаб (қўшма) фикр узв, қисмларга бўлиб алоҳида-алоҳида ифода этилади.

Агглютинатив тилларда эса тежамкорлик устувор бўлганидан мураккаб фикрнинг биринчи узви (қисми) предикативликни қисман ифодалаб, синтактик жиҳатдан номустақил бўлади, қўшимча боғловчи вазифасини ҳам бажаради. Бу билан фикрни яхлит ифодалашга эришилади. Бундай ҳолда флектив тилларнинг хусусияти инобатга олинса грамматик жиҳатдан номустақил қисм эргаш гап деб қаралади. Акс ҳолда унинг қисман гап бўлаги, қисман гапга ўхшашлиги

эътиборга олиниб иккинчи қисм билан биргаликда содда ва қўшимча гап оралиғидаги учинчи ҳодиса, аниқроғи уюшган гап [29;36;37]нинг бир кўриниши деб қараш тўғри бўлади.

-(*u*)б қўшимчаси предикативликни шакллантирадиган майл, замон, шахс, сон маъноларига бетараф бўлади, шунинг учун кесимга хос ўринда бир ўзи қўллана олмайди. Ёрдам берувчи восита бўлса бу вазифани бажаради. Бундай восита вазифасида шахс, сон ва ҳурмат қўшимчалари келади (*борибман, борибсан, борибди*). III ва II шахсда эшитилган хабар англашилиб ўзлаштира гап ҳосил бўлади (*Борибди. Борибсан*).

Ёрдам берувчи восита кўмакчи феъл бўлса қўшма сўз ҳосил бўлади. -(*u*)б ўзи қўшилган сўз билан кўмакчи феълни бириктирганидан синтактик вазифа бажаради (*ўқиб чиқди, кўриб бўлди*).

Кесим вазифасидаги сўз билан боғланиб иш-ҳаракатнинг ҳолати (вазияти)ни билдириб келганда ҳам -(*u*)б синтактик вазифа бажаради, ҳолат маъноси ўзақдан англашилади (*Севишиб узоқ ўтирди. Деворган ошиб тушди*).

Ўзига тобе сўзлар, жумладан эга билан кенгайиб келганда мазмунан флектив тиллардаги эргаш гапга ўхшайди, лекин предикативлик тўлиқ шаклланмайди, нутқий амал тугал бўлмайди (*баҳор келиб*). Предикативликни ифодалайдиган сўз (гусланувчи феъл, кесим) билан боғлангандан кейин нутқий амал тугал бўлиб уюшган гап ҳосил бўлади (*Баҳор келиб гуллар очилди*).

Нисбат қўшимчаларидан -(*u*)н, -(*u*)л ўзлик ва мажҳуликка бетараф, шунинг учун мазкур маънолар матний восита ёрдамида намоён бўлади. -*n, -dir, -tir* каби қўшимчалар синтактик вазифа бажариб модал маъно англатади ва мазмунан флектив тиллардаги модал феъл (сўз)га ўхшайди (*ухла-т, ёз-dir, ўқи-т-tir*). Ўтимлиликни ифодалашда сўз ўзаги билан ҳамкорлик қилади: *ўқи* деганда ўтимлилик ўзақдан, *ухла-т* деганда қўшимчадан англашилади.

Эгалик қўшимчалари шахс, сон ва хослик билдириб кишилик олмошининг қаратқич келишиги билан маънодош бўлади: -(*u*)м=*менинг*, -(*u*)нг=*сенинг* каби. Бундан ўзбек тилида қўшимча сўз билан маънодош бўлиши аён бўлади. Флектив тилларда бундай қўшимча йўқлигидан ўзбек тилидаги эгалик шакли рус, немис, инглиз тилларида сўз бирикмасига мос келади: *китобим-моя книга, mein Buch, my book*. Флектив ва агглютинатив тиллар орасидаги шу фарққа эътибор берилса

интерференциянинг олди олиниб хорижий тилнинг салбий таъсирига чек қўйилади.

Қўшимчаларнинг юқорида баён қилинган хусусияти, тилнинг систем тузилишидаги ўрни ўзбек тилида уларни икки турга ажратишни тақозо қилади: 1) янги сўз ҳосил қилувчи (луғавий маъно аниқловчи), қўшимчалар, 2) янги сўз ҳосил қилмайдиган (грамматик маъно ва вазифа хос) қўшимчалар. Биринчи турга киритилган қўшимчадан айрими аслида иккинчи турга мансублиги [51] инобатга олинади. Иккинчи тур қўшимчалар умумий ва хусусийлиги, бир ва кўп маънолиги, муайян маънони ўзи аниқлаши ёки унга бетарафлиги, синтактик вазифа хос-хос эмаслиги ва ҳоказо жиҳатдан таснифлаб ўрганилади.

Айни пайтда тилнинг систем тузилишидаги ўрнини янада ойдинлаштириш мақсадида, ёрдамчи вазифасида қўлланувчи бошқа сўз ва қўшимчалар (тўлиқсиз, кўмакчи феъл, боғловчи, юклама, кўмакчи сўз)нинг мазкур қўшимчалар билан муносабати, грамматикализациялаш даражасини тадқиқ қилиш муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга.

11. Грамматик категориянинг сўз туркумлари билан алоқаси. Тилнинг грамматик қурилишида алоҳида мавқега эга деб қараладиган грамматик категория (категориал маъно) флектив тилларда сўз туркуми билан узвий боғлиқ. Шунга кўра турланиш от ва уни аниқловчи, алмаштирувчи туркумларга, тусланиш эса феъл туркумига хос бўлади.

Агглютинатив тилларда кўпчилик грамматик категория сўз ўзаги ва қўшимчанинг хусусиятига кўра битта туркум билан чекланмайди. Шахс, сон, эгалик, ҳурмат, келишиқ, кесимлик ва бошқа категориялар шундай хусусиятга эга. Туркий тиллардаги бу хусусият проф. Ҳ.Ғ.Неъматов тадқиқотларида назарий жиҳатдан асосланган бўлиб ўрта умумий таълимга ҳам татбиқ этилди [59;88;89].

Кейинги даврда амалга оширилган тадқиқотлар маъно ва вазифаси жиҳатдан ўхшаш бўлган лисоний ҳодисаларни алоҳида-алоҳида категорияга бўлиб эмас, майдонга бирлаштириб ўрганиш ҳам тилнинг систем тузилишига мос бўлиб самарали усул эканлигини кўрсатмоқда [1;22,32;55].

12. Коннотация (услубий маъно)нинг ифода этилиши Агглютинатив тилларда ўзак билан қўшимча ўртасидаги муштараклик ҳис-туйғу, субъектив муносабат, кенроқ олиб қаралса коннотация [62;69] ифодалашда ҳам зуҳур бўлади. Бу

хусусият фақат сўз билан сўзнинг, қўшимча билан қўшимчанинг эмас, сўз билан қўшимча, сўз билан сўз бирикмаси, сўз билан гапнинг маънодош бўлишига имкон беради. Маънодош воситалар денотация жиҳатдан ўхшаш бўлса коннотатив жиҳатдан фарқ қилади. Жумладан юз, чеҳра, башара сўзларидан иккинчиси ижобий, учинчиси салбий муносабат билдириб биринчиси уларга бетараф бўлади. Мазкур сўзларнинг кам-кўп қўлланиши шу хусусият билан ҳам боғлиқ.

Айрим қўшимча орасидаги муносабат ҳам шунга ўхшаш. Масалан *-япти, -ётир, -моқда* қўшимчаларининг майл, замон, шахс, сон ва ҳурматга муносабати мос қелади. Айни пайтда биринчи қўшимчада давомлилик таъкидланмаса, иккинчисида бунинг акси (*Мен Шарқдан келаётиман. Қағрим йиғлаётим қароқларимда*). Учинчи қўшимчада эса тантанаворлик яққол сезилади. Биринчи қўшимча кўп қўлланади, иккинчи ва учинчиси коннотация ифодаланганидан кам ишлатилади.

-ади, -(а)р, -ажак қўшимчаларининг ўхшаш ва фарқли жиҳати бошқачароқ. Шахс, сон ва ҳурматга муносабати мос келиб, замон ва майл маъноларида фарқ бор. Учинчи қўшимча келаси замонни билдирса, биринчи ва иккинчиси ҳозирги ва келаси замонга бетараф. Биринчи қўшимча аниқлик (хабар, ижро) маъносини билдирса учинчиси шу маънони таъкидлаб ифодалайди (*Энди сен чорласанг токи танда жон, Лаббай деяжакман Ватан, онажон*). Шунга кўра *-ади+албатта* билан маънодош бўлади. Иккинчи қўшимча гумон, чама маъносини билдиради. Шу маънони таъкидлаш, кучлироқ ифодалаш зарурати бўлганда *эҳтимол,балки* модал сўзлари билан биргаликда қўлланади. Кўринадики, учта қўшимчадан биттасида коннотация белгиланган, иккитаси уни луғавий восита (модал сўз) ёрдамида ифодалайди.

-са қўшимчасининг *агар* ёрдамчи сўзи билан модал маъноси ўхшаш. Ёрдамчи сўз фақат шу маънони (шарт)ни билдирса *-са* бундан ташқари замон, истак (модал маъно), сон, ҳурматга бетараф бўлиб шахсни аниқ кўрсатади. Шарт билан бирга шахс, сон, ҳурматга муносабат ифодаланганидан предикативлик тўлиқ намоён бўлиб нутқий амал (акт) рўй беради. Лекин зоҳирий (структур) тугаллик бўлмайди, *-са* боғловчи вазифасини (синтактик вазифа) бажаради. Нутқий мақсаду вазифа шарт маъносини таъкидлашни тақозо қилса *агар* ҳам ишлатилади. Бинобарин ёрдамчи сўзни боғловчи деб бўлмайди, унга коннотация хос.

-са қўшимчасининг иккинчи модал маъноси (истак) намоён бўлганда гап зоҳиран (структур жиҳатдан) тугал бўлади ва мустақил ишлатилади.

Нутқий мақсаду вазифа истак маъносини таъкидлашни тақозо қилганда қани энди, қани эди, зора, лоақал каби воситалар қўланади. Таъкид назарда тутилмаса луғавий восита ишлатилмай тежаллади ва коннотатив хусусият зуҳур бўлмайди.

Коннотация ифодалашда қўшимча билан мустақил сўз орасида ҳам шундай муносабат мавжуд. Бунга мисол қилиб феълнинг шахс, сон, ҳурмат қўшимчалари билан кишилик олмошининг бош келишиги, эгалик қўшимчалари билан кишилик олмошининг қаратқич келишиги маънодошлигини кўрсатса бўлади. Сўзловчи (субъект)ни таъкидлаш назарда тутилса қўшимча билан бирга олмош ҳам ишлатилиб коннотация юзага чиқади. Бошқача айтганда сўзловчи рема (янги хабар) вазифасида келганда сўз ишлатилади. Акс ҳолда сўз тежалиб қўшимчанинг ўзи етарли бўлади.

Коннотация ифодаланишининг бошқача йўли ҳам бор. Масалан *-ди* билан *-(и)бди* тил системасида коннотатив хусусиятига кўра фарқланмайди. Матний восита таъсирида улар орасида синонимик муносабат ҳосил бўлиб, яъни бири ўрнида иккинчиси қўлланиб коннотация ифодалаш учун хизмат қилади: *Самовар қайнаб турган эди. «Битта чой дамланг» деган гап оғзимдан чиқиб кетибди. Балога қолдим (А.Қаҳҳор. Синчалак)*. Бу мисолда иккинчи гапнинг кесими III шахсда бўлгани билан субъект I шахс (сўзловчининг ўзи). Сўзловчининг мақсади иш-ҳаракатни билмай амалга оширганлигини таъкидлаш бўлгани учун *-(и)бди* шакли ишлатилган. Ана шу назарда тутилмаса уни *-ди* билан алмаштирса бўлади. Бундай ҳолда билмай қолганлик фақат кўмакчи феъл (*кет*)дан англашилганидан коннотация даражаси юқори бўлмайди.

-ди билан *-ади* орасидаги коннотатив муносабат ҳам юқоридагича бўлади: *Саидхон ака... бу қандай кўргилик-а? Энди мен нима қилдим?* (Ҳ.Умарбеков). Бу мисолда пайт равиши таъсирида *-ди* шаклидаги ҳаракатнинг содир бўлмаганлиги англашилади. Бу хусусият *-ди* шаклига хос эмаслиги тасвирий таъсирчанлигини оширади.

Тилдаги бир туркум сўз коннотация ифодалани учун хосланган. Бундай сўзлар ундов деб аталади.

Коннотация фақат сўз ва қўшимчага эмас, гапга ҳам хос.

Бунда луғавий ва морфологик воситалар фонетик восита (оҳанг) билан ҳамкорлик қилиб коннотацияни турли даражада ифодалайди. Салбий муносабатнинг турли даражада ифодаланишига битта мисол келтирайлик: *Бу гап Қаландаровнинг жон-жонидан ўтиб кетди. Мунча ҳам заҳар бўлмасангиз!* - *gedu чакка томири чиқиб* (А.Қаҳҳор. Синчалак). Салбий муносабат луғавий ва фонетик восита орқали ифода этилган. Салбий муносабат даражаси ошса бу воситаларнинг салмоғи ортади: *Қаландаров бақириб берди: - Менга ақл ўргатманг!!* - *gedu* (ўша асар). Қаландаровнинг норозилиги салбий муносабатни кучлироқ ифодаловчи луғавий восита ҳамда кучли оҳанг (ёзувда иккита ундов белгиси) билан ифода этилган. Вазият кескин тус олса мазкур воситаларнинг салмоғи янада ортиши билан бир қаторда морфологик восита қўшилади, қуйидаги мисолда -(u)нг ўрнида *фешанинг ўзаги* ишлатилган: ... *унинг бу гапини эшитиб вужудига титроқ кирди, ўзини титолмади, жон-жаҳди билан бақириб: Йўқол!!!* - *gedu* (ўша асар).

Шўро даврида гапнинг бу хусусияти инобатта олинб ҳиссий (ундов) ва ноҳиссий гаплар алоҳида мавзу қилиб берилди. Лекин барча коннотатив восита систем нуқтаи назардан олиб қаралмади. Бу ҳодиса гапнинг актуал (коммуникатив, нутқий) бўлиниши билан боғлиқлиги ҳам эътибордан четда қолди. Бинобарин бу борадаги вазифа коннотация ҳодисасини тилнинг систем тузилиши нуқтаи назардан ўрганиб ўзбек тилининг коннотатив (услубий) грамматикасини яратишдир. Бунда агглютинатив тилда коннотация ифодаланиши кўп жиҳатдан флектив тиллардан фарқ қилишини унутмаслик даркор.

13. Флектив тиллар тузилишининг мукамаллиги ҳақидаги даъвонинг пучлиги. Тилшунослиқда флектив ва агглютинатив тилларда қўшимчанинг ўзак билан уланишида кескин фарқ бор деб қаралганидан ҳинд-оврупо тилларида қўшимча *флексия*, туркий тилларда *суффикс*, *аффикс* деб аталади. Флексия сўзнинг ўзаги билан уйғунлашиб кетади, суффикс эса ўзакка механик тарзда бирикиб ундан ажралиб туради дейилади. Шунга асосланиб XIX асрда тили флектив хусусиятга эга бўлган халқлар руҳий-маънавий жиҳатдан тили бошқа систем тузилишига мансуб халқлардан устун деган гоя илагари сурилади. Бу гоя тилни руҳий фаолият маҳсули деб қараган атоқли олим В.Ҳумболт томонидан рад этилган. Ўз

тажрибамга асосланиб шуни аниқ айта оламанки, деб ёзади у, турли системага мансуб тиллардан имкон қадар кўпроғи чуқур ўрганилса мазкур нуқтаи назарнинг пучлиги, қуруқ даъво эканлиги аён бўлади. Чунки бирорта тилни ҳам соф флектив деб бўлмайди [70,337]. XX асрда жумладан акад. А.Н.Кононов фузия ҳодисасининг фақат флектив тилларга эмас, агглютинатив (туркий) тилларга ҳам ҳосилгини кўздан кўп мисол билан далиллайди [85,108–120]. Шунга қарамай мазкур ғоя мустамлакачилик сиёсатининг ботиний мақсадига мос келганидан шўро салтанатида рус тили билан миллий тилларни қиёслашга татбиқ этилди. Рус тилида қўшимчанинг кўп маъноли, ўзбек тилида бир маъноли бўлади [90,212] дейилиши аслида ўша ғоянинг бир кўринишидир.

14. Тилшуноснинг вазифаси. Бугунги кунда ўзбек тилшунослиги олдида турган бирламчи вазифа она тилининг систем тузилиши, яъни субутий сифатларига асосланган ҳолда адабий тил меъёрларини ислоҳ қилишдан иборатдир. Бу вазифа осонликча ҳал бўлмайди. Негаки инсон олами суғро бўлиб олами кубро бўлган ҳақ таолонинг тажаллисидир. Ҳақнинг зотини тўла идрок қилиш имкони йўқлигидан инсон унинг субутини қисман англай олади:

*Субутидир анинг саккиз сифоти,
Сифат зоти эмас, на ғайри зоти.*

(Сўфи Оллоёр)

Файласуф шоиру олим (Умар Хайём)нинг фикри мана бундай:

*Онҳоки хулосаи жаҳон эшонанг
Бар авжи фалак бароқи фикрат ронанг.
Дар маърифати зоти ту монанди фалак
Саргаштау сарнигуну саргардонанг.
(Жаҳон хулосаси бўлган инсонлар
Фалакнинг авжида от сурган онлар,
Зотини билишда худди осмондек
Эгилгану сарсон ҳам саргардонлар).*

Тил инсон руҳий фаолияти маҳсули бўлганлигидан унинг ҳам субути (систем тузилиши)ни тўла ва мукамал идрок қилиш имкони чекланган. Шу боис кўпчилик халқ ўз тилини асрлар оша тадқиқ қилиб келади. Маломатли мараз бўлган

мустамлакачиликдан қутулган ўзбек ҳам бу ишга жиддий киришди. Ишнинг самарали бўлиши учун туркнинг *ситам зариф йигитлари* (Навоий) руҳни мустамлакачилик асоратидан халос этмоғи даркор. Шунда *бахтсиз туркий тилни* (Фитрат), ярмига *арабий, форсий улангани камлик қилиб, бир четига рус тили ҳам ёпиштирилган тилимизни* (Абдулла Авлоний) инглиз тили соясига айланиб қолишидан асрай оламиз. Ота-боболардан мерос, бебаҳо хазина бўлган тилимизнинг субутий сифатларини идрок қилишда бир қадам олға қўйиш имкони туғилади.

15. Ўзбек тили систем тузилишининг бош хусусияти. Адабий тилимиз систем тузилишининг юқоридаги қисқача баёни шу йўлдаги бир уринишдир. Баёндан кўринадики, ўзбек тилида сўзнинг ўзаги фақат луғавий эмас, грамматик маъно ҳам англатади. Рус тили билан қиёслаш бундай ҳолда қўшимча тежалишини кўрсатади. Систем тузилишнинг бошқа белги (сифат)лари шу ҳодисанинг хусусий кўриниши бўлганлигидан **ўзбек тили системаси тузилиши (субути)нинг бош хусусиятини тежамкорлик** деб атаймиз.

Рисоланинг иккинчи бўлимида ўзбек адабий тилидаги айрим ҳодиса шу нуқтаи назардан олиб қаралади.

ИККИНЧИ БЎЛИМ

1-ФАСЛ. СЎЗ ВА ҚЎШИМЧА МАЪНОДОШЛИГИ

I

XX аср анъанавий ўзбек тилшунослигида тил ҳодисаларининг хусусияти кўп ҳолда ўзбек тилининг ўзига хос систем тузилишига эмас, флексив тил (рус тили) таъсирига таяниб белгиланди. Оқибатда рус тилшунослигидаги каби сўз билан сўзнинг, қўшимча билан қўшимчанинг маънодошлиги ўрганилди-ю, сўз билан қўшимчанинг маънодош бўлиши эътибордан четда қолди. Бунга мисол қилиб кесимлик (тусловчи, шахс-сон) қўшимчалари ва кишилиқ олмошларини кўрсатиш мумкин.

Ўзбек тили грамматикасига доир ишларда **шахс-сон қўшимчалари** феълнинг қандай шаклига қўшилишига қараб уч ёки тўрт турга бўлинади. Кўпчилик ишда улар шахс категорияси [84], шахс-сон категорияси [38;43;49;56] деб алоҳида олиб қаралса, баъзи ишда майл [28] ёки замон категорияси [57] билан биргаликда ўрганилади. Айни пайтда мазкур ишларнинг аксариятида уларга иккита маъно (шахс ва сон), айрими [41;43;47]да *-сиз, -инг, -лар* каби қўшимчаларга бундан ташқари ҳурмат маъноси ҳам хос деб эътироф этилади. Шу билан бирга «контекстдан ташқари ҳолатда *-сиз* аффиксли форманинг кўплик ёки бирлик маъносида қўллангани аниқ бўлмай қолади» [43,507;49,164;41,369] дея таъкидланади.

Грамматикага доир мазкур ишларнинг биринчи нашр қилинганида (1957) **кишилиқ олмошларининг** маъноси (шахс ва сон) жадалда қуйидагича кўрсатилган [56,367]:

Шахс	Бирлик	Кўплик
I	мен	биз
II	сен	сиз
III	у	улар

Матнда *сиз* олмошининг ҳурмат аниқлаши, шунингдек фақат кўплик эмас, бирликни ҳам билдириши мисол билан тушунтирилган.

Кейинги ишларда бирлик ва кўпликни *улар* олмоши ҳам ифодалай олиши, ҳурматнинг *сиз* билан бирга *сизлар*, *улар* олмошларига ҳам хослиги, ҳурматнинг намоён бўлиши сўзловчи ва тингловчининг ёшига боғлиқлиги айтилади [43;49;41]. Аини пайтда *у* ва *улар* фақат шахс эмас, кўрсатиш маъносини ифодалай олиши қойда қилиб берилади [41;43;49;84]. Бундан ташқари айрим иш [84;4]да предикатив аффикслар тарихан кишилик олмошларидан тутилганлиги тилга олиниб, уларнинг қўлланишига мисол берилади: *соғман, ёзаман, мен соғман, мен ёзаман* [84,173].

Қисқача шарҳдан кўринадики, мазкур ишларда феълнинг тусловчи қўшимчалари ва кишилик олмошлари хусусиятининг талқини бир-бирини тўлдиради, лекин мазмуни қисман ёки тўлиқ ўхшаш бўлишига қарамасдан уларнинг маънодошлиги умуман тилга олинмайди.

Анъанавий тилшунослик ютуқлари ҳамда ўзбек тили систем тузилишининг ўзига хослиги (флектив тузилишли рус тилидан фарқ қилиши)ни инобатга олиб узвли ва матний таҳлилдан фойдаланилган ишлар [16;18;53;54;76]да феълнинг тусловчи қўшимчалари ва кишилик олмошларининг хусусияти ҳамда уларнинг мазмуний муносабати бирмунча бошқача талқин қилинади.

Систем-функционал ёндашув тусланиш феъл билан бирга бошқа сўз туркумларига ҳам хослиги ва уни воқелантирувчи восита фақат қўшимчадан иборат эмаслигини кўрсатади. **Тусланиш воситалари** қатори (парадигмаси)га феълнинг ўзак, негизи ва тўлиқсиз феъл ҳам киради. Шунга кўра тусланиш воситаларини тусловчи, тусланувчи унсурлар ёки кесимликни шаклантирувчи воситалар деб атаса ҳам бўлади.

Тусланиш воситалари мазмунан кўп узвли. Узвлардан биттаси **шахс маъноси** бўлиб унинг белгиланганлик даражаси қуйидаги жадвалда акс эттирилган:

Шахс	Тусланиш воситалари	Белгиланганлик даражаси
I	-ман, -м, -(а)й, -миз, -к, -(а)йлик	+
II	ўзак, негиз, -ман, -нг, -сиз, -нгиз, -(и)нг, -(и)нгиз	+
III	-ди, -(и)бди, -ган, -япти, -(а)р, -ади (-йди), -са, -син, -моқчи, эди, экан, эмиш ва б.	+

Кўринадики, I шахс (сўзловчи) фақат қўшимча, II шахс (тингловчи) қўшимча воситак, негиз, III шахс (ўзга) қўшимча ва тўлиқсиз феъл билан ифодаланган шахс маъноси уларнинг барчасида белгиланган.

Тусланиш воситалари мазмунининг иккинчи узви сон маъносидир. Бу маънонинг белгиланганлик даражаси қуйидаги жадвалда кўрсатилган:

Тусланиш воситалари	Бирлик	Куплик
ўзак, негиз, -ман, -м, -(а)й, -сан, -нг	+	-
- миз, - к, - (а)йлик, - санлар, - нглар, - сизлар, - нгизлар, - (и)нглар, - (и)нгизлар, - ларинг, - (и)ш	-	+
- сиз, - нгиз, - (и)нг, -(и)нгиз, - ди, - (и)бди, - ган, - япти, -(а)р, - ади (- йди), - са, - син, - моқчи, эди, экан, эмиш, - дилар, - эдилар, -салар, - синлар, - моқчилар, эдилар, эканлар ва б.	+/-	+/-

Кўринадики, тусланиш воситалари сон маъносининг белгиланганлик даражасига кўра учга бўлинади. Бир қатор воситада бирлик ёки куплик белгиланган бўлиб, бошқасида уларнинг иккаласига ҳам бетарафлик мавжуд. Бетараф

воситалар гап (матн) ёрдамида ҳар иккала маънони ифодалай олади.

Тусланиш воситалари мазмунининг учинчи узви **ҳурмат маъноси**дир. Бу маъно II ва III шахсни кўрсатувчи воситаларга хос бўлиб бир неча кўриниш ва даражага эга. Қуйидаги жадвалда ана шу ифода этилган:

Тусланиш воситалари	Ҳурматга бетарафлик	Ҳурмат	Таъкидланган ҳурмат
- сиз, - сизлар, - нгиз, - нгизлар, -ларингиз, - (и)нг, - (и)нглр	-	+	-
- (и)нгиз, - (и)нгизлар	-	+	+/-
ўзак, негиз, - сан, - санлар, - нг, - нглр, - ларинг, - (и)ш	+	-	-
- ди, - (и)бди, - ган, - япти, - (а)р, -ади (- йди); - са, -син, -моқчи, эди, экан, эмиш ва б.	+/-	+/-	-
- дилар, - (и)бдилар, - ганлар, - яптилар, - (а)рлар, - ади (- йди)лар, - салар, - синлар, - моқчилар, эдилар, эканлар ва б.	-	+/-	-

Кўринадикки, ҳурматнинг белгиланганлик даражасига кўра тусланиш воситалари бешга бўлинади. Бу воситаларнинг ишлатилиши ижтимоий омил ва нутқий амалининг ўрни, вақти, вазиятига боғлиқ. Ижтимоий омил деганда сўзловчи билан тингловчи ва ўзга шахснинг ёши орасидаги фарқ, қариндошлиги, таниш-нотанишлиги, лавозими, амали кабилар назарда тутилади.

Қисқача баёндан маълум бўладикки, ўзак, негизнинг қўшимча билан муносабати ўзбек тилида флексив хусусиятли рус тилидан кескин фарқ қилади. Рус тилида феълнинг ўзаги фақат луғавий маъно англатиш учун хосланган бўлса, ўзбек тилида феълнинг ўзак, негизда луғавий маънодан ташқари сөзқизга грамматик маънога муносабат мавжуд [18,57]. Ўзак, негизга қўшимча қўшилганда грамматик маънодан бир қисмини ифодалай қўшимчага ўтади. Масалан ол-*gu* деганда ўзакдан англатиладиган бешта грамматик маъно (майл, замон, шахс; сон

ва ҳурматга бетарафлик)ни қўшимча ифодалайди; ол—ди—м деганда биринчи қўшимча ифодалаган иккита маъно (шахс ва сон) иккинчи қўшимчага, ол—ди—нг дейилса учта грамматик маъно (шахс,сон; ҳурматга бетарафлик) иккинчи қўшимчага ўтади ва ҳоказо.

Тусланиш бошқа сўз туркумлари (от,олмош, отлашган сўз)га ҳам хос. Бундай ҳолда ҳам феълдагидек уч қаторли тусланиш рўй бериб беш хил маъно (майл,замон, шахс, сон ва ҳурмат) ифодаланади. Сўз туркумларидан отнинг шахс маъносига муносабатини жадвалда кўрсатайлик:

Шахс	Тусланиш воситалари	Белгиланганлик даражаси
I	- ман, - миз, - м, - к	+
II	- сан, - санлар, - сиз, - сизлар, - нг, - нглар, - нгиз, - нгизлар, ларинг	+
III	ўзак,негиз эди,экан,эмиш	+/- +

Кўринадики, отнинг тусланиш воситалари шахс маъносининг белгиланганлик даражасига кўра иккита бўлинади. Тўлиқсиз феъл ва қўшимчаларда шахс белгиланган бўлиб отнинг ўзак, негизи унга бетараф. Шу боис шахс ўзак, негизнинг ўзидан англашилмайди, матний восита ёрдамида ифода этилади.

Ким сўроғига жавоб бўладиган отнинг ўзак, негизда ҳурмат маъносига бетарафлик мавжуд. Сон маъноси айрим отнинг ўзак, негиздан англашилса, айрим от унга бетараф бўлади. Айрим от ўзак, негизининг сон маъносига дахли йўқ.

Айрим замон ва майл маъноси намоён бўлиши учун тўлиқсиз ва бўл феълнинг биттаси ёки иккаласи биргаликда ишлатилади (*ўқитувчи эди, ўқитувчи бўлди, ўқитувчи бўлган эди* ва ҳоказо).

Феъл ва отнинг тусланишли (кесимлик) шакли флектив тиллардан рус, инглиз, немис тили билан қиёслаб кўрилса сўз тежалганлиги яққол сезилади. Бу эга вазифасидаги от, олмош ва отлашган сўздир. Қуйида шу воситалардан фақат биттаси (кишилик олмоши)нинг хусусиятини ўзбек адабий тили систем

тузилишига асосланиб баён қиламиз.

Кишилик олмоши. Олмошнинг бу турига мансуб сўзлар мазмунан узви (кўп маъноли)дир. Узвлардан биттаси **шахс маъноси** бўлиб унинг белгиланганлик даражаси қуйидаги жадвалда кўрсатилган:

Шахс	Олмош	Белгиланганлик даражаси
I	мен, биз	+
II	сен, сиз	+
III	у	+/-

Жадвалдан кўринадики, шахс маъноси ўзақдан англашилиб тўртта олмошда белгиланган. Битта олмош уни ўзи эмас, нутқ (гап, матн) ёрдамида ифодалайди.

Кишилик олмошларининг иккинчи мазмуний узви **сон маъноси** бўлиб унинг белгиланганлик даражаси қуйидагича:

Олмош	Бирлик	Кўплик	Таъкидланган кўшлик
мен, сен, у	+	-	-
биз, сенлар, сизлар	-	+	-
бизлар	-	+	+/-
сиз, улар	+/-	+/-	-

Жадвалдан кўринадики, сон маъносининг белгиланганлик даражасига кўра кишилик олмошлари тўртта бўлинади. Мазкур маъно айрим олмошнинг ўзагидан англашилса, айрим олмошда кўшимча билан ифодаланади. Битта олмошда кўплик кўнимча билан таъкидланади. Иккита олмош эса сон маъносига бетараф бўлганидан нутқ (гап, матн) ёрдамига таяниб унинг иккала кўринишини ифодалайди.

Кишилик олмошларининг кўпчилигига хос учинчи мазмуний узв **ҳурмат маъноси** бўлиб унинг белгиланганлик даражаси қуйидагича:

Олмош	Ҳурмат	Ҳурматга бетарафлик
сиз, сизлар	+	-
сен, сенлар, улар	-	+
	+/-	+/-

Жадвалдан кўринадики, иккита олмошда ҳурмат, учта олмошда ҳурматга бетарафлик белгиланган, битта олмош уларнинг иккаласига ҳам бетараф. Бетарафлик шундан иборатки, олмош на ҳурмат, на ҳурматга зид маъно билдирмайди. Бу хусусият нутқ (гап, матн)да ҳам сақланиб қолади. Улар олмошининг бетараф маънодан қай бирини ифодалашни сон маъносига боғлиқ. Гап (матн) бирлик учун қулай бўлса ҳурмат, кўплик учун қулай бўлганда ҳурматга бетарафлик намоён бўлади. Аниқроқ қилиб айтганда биринчи ҳолда бирлик у орқали, ҳурмат -лар орқали, иккинчи ҳолда кўплик кўшимча билан, ҳурматга бетарафлик олмош билан ифодаланади.

Мазкур олмошларнинг қўлланиши феълнинг тусланиш воситалари каби ижтимоий омилга боғлиқ бўлади.

Кишилик олмошларига турланиш ҳам хос. Турланиш шакллариининг ясалиши, мазмуни, қўлланиши, бирикиши (структур-синтактик хусусияти) кўп жиҳатдан отга ўхшайди. Жумладан бош келишиқда кесим билан бирикиб гапни кенгайтириш вазифасини бажаради ва субъектни луғавий йўл билан англайди.

Кишилик олмошлари кесимга хос ўринда ҳам келади (*Ўша мен. Ўша сизми?*). Таъкид зарур бўлса тусланади:

Шахс	Олмош	Қўшимча
I	мен	ман
II	биз, бизлар	миз
	сен	сан
III	сиз, сизлар	сиз
	у	дир
	улар	дир (лар)

Бундай ҳолда шахс маъносидан ташқари сон ва ҳурмат ҳам турли даражада ифодаланади. Айни пайтда ҳозирги замон ва реаллик намоён бўлади. Замон ва майл маъноларини ифодалашда тўлиқсиз ва бўл феъли ҳам иштирок этади (*Ўша*

гапни айтган мен эдим. Ўша одам мен бўламан).

Қисқача узвли таҳлилдан кўринадики, феълнинг тусланиш воситалари (жумладан тусловчи қўшимчалар) билан кишилик олмошларининг уч хил грамматик маъноси (шахс, сон ва ҳурмат) ўхшаш. Бу эса уларни ўзаро маънодош (систем, парадигматик синоним) деб қарашга имкон беради.

Маънодош воситаларнинг ўзаро фарқини аниқлашга матний таҳлил имкон беради. Матний таҳлил уларнинг услубий (коннотатив, прагматик, синтагматик) хусусияти мос келмаслигини кўрсатади. Анъанавий ўзбек тилшунослигида меъёр белгилашда бошқа систем тузилишли тил (рус тили)нинг таъсири асос қилиб олинганлиги матний таҳлил жараёнида маънодош воситаларнинг ўришли-ноўриш, тўғри-нотўғри қўлланганлигига ҳам эътибор беришни тақозо этади. Рус тилининг таъсири ёзувчи, тилшунос, бошқа соҳа мутахассиси, мухбир (журналист), таржимон, хорижий тил мутахассиси каби ижтимоий (социал) гуруҳ ва табақалар нутқида турли даражада зуҳур бўлганлигидан уларнинг ҳар қайсини алоҳида матний таҳлил қилиб тегишли хулоса чиқаришга тўғри келади.

Ушбу фаслнинг иккинчи қисмида ёзувчи нутқи шу нуқтаи назардан таҳлил қилинади.

II

Маънодош воситалардан феълнинг ўзак, негизи ва шахс, сон, ҳурмат қўшимчалари кесимликни шакллантириб иш-ҳаракат бажарувчиси (субъект, эга)ни ҳам англатади. Гапда асосан тежалмайди. Кишилик олмоши субъект (эга)ни таъкидлаш учун хизмат қилганидан тежаб ишлатилади. Шунга рия қилинса эстетик омил инobatга олиниб маданий нутқ ирод қилинади. Акс ҳолда нутқ сайқал топмай таъсири заифлашади. Бошқача айтганда ўзбек тилининг систем хусусияти инobatга олинмай адабий меъёрга рия қилинмаган бўлади. Ана шуни кузатиш мақсадида танланган матн аввало статистик, сўнгра мазмуний-синтактик таҳлил қилинади.

Ёзувчи сабоғи. Таҳлил учун Абдулла Қаҳҳорнинг тўртта насрий асари танланди. Статистик таҳлил шахслар бўйича амалга оширилди. Натижаси қуйидаги жадвалда кўрсатилган.

Т/р	Асар номи	Ёзилган йили	Саҳифа-си	Шаҳси	Учраш миқдори		
					жами	тусланиш воситаси	тусл.вос. ва кишил.олмоши
1.	Сароб	1930 – 1934	285	I II	847 757	644 660	203 97
2.	Қўшчинор чироқлари	1951	315	I II	1225 1052	953 982	272 70
3.	Синчалак	1958 ¹	182	I II	492 417	389 388	103 29
4.	Утмишдан эртақлар	1965	141	I II	624 260	451 249	173 11
	Жами:		923		5674	4716	958

Жадвалдан кўринадики, сўзловчи (I шахс)нинг битта восита билан ифода этилиши унинг иккита восита билан ифодаланишига қараганда уч-тўрт баравар кўп. Тингловчи (II шахс)нинг ифодаланишида бу нисбат етти-йигирма икки бараварга тенг. Бошқача айтганда шахс, сон, ҳурмат қўшимчаси ва феълнинг ўзак, негизи уларнинг кишилик олмоши билан бирга қўлланишидан I шахсда уч-тўрт, II шахсда етти-йигирма икки марта кўп учрайди.

Энди мазкур воситаларнинг мазмуний-синтактик таҳлилига тўхталамиз. Кишилик олмошининг қўлланиб-қўлланмаслиги баённинг ҳиссий-ноҳиссийлиги, аниқроқ қилиб айтганда тусланиш воситаси (кесимни шакллантирувчи восита)нинг валентлиги ва гапнинг актуал (коммуникатив, нутқий) бўлиниши билан узвий боғлиқ.

Маълумки, актуал бўлинишда гап икки бўлақдан иборат бўлади деб қаралади: тема ва рема ёки маълум хабар ва янги хабар [33,94 – 113; 25,44 – 45;87, 196; 97,7 – 8]. Валентлик деганда эса тил унсурининг бирикиш имконияти (бирикувчанлиги) назарда тутилади [98,548;95,138; 33,39 – 44]. Бундай ҳолда муайян восита, жумладан кесимни шакллантирувчи восита нул, бир, икки ва ҳоказо валентли бўлади деб ҳисобланади. Шунга кўра гапда бир, икки, уч ва ҳоказо бўш ўрин мавжуд бўлади. Гапнинг ҳажми шу бўш ўринларнинг эгалланишига боғлиқ. Нутқий мақсаду вазифа ихчам тарзда хабар (фикр, сўроқ, буйруқ) билдиришни тақозо қилса ўзбек тилида гап биргина сўздан иборат бўлади. Бу сўз асосан кесим вазифасини бажаради. Бундай ҳолда унинг валентлиги зуҳур

бўлмайди. Нутқий талабга қараб валентлик намоён бўла боради. Шунга кўра гап бўлаклари зарур-нозарур (облигатор-факультатив)га ажралади [34]. Энг зарур бўлак кесим бўлиб унинг ихчам кўринишида ҳам субъект (шахс) ҳақида маълумот мавжуд бўлади. Шу боис ўзбек тилида ремани таъкидлаш зарурати бўлмаса кишилик олмоши ишлатилмайди, фикр ифодалаш учун кесим (тусланиш воситаси)нинг ўзи етарли бўлади. Натижада гап биргина сўздан тузилади. Мазкур асарларда бундай гап сони ўнтадан («Синчалак»да) етмиштагача («Қўшчинор чироқлари»да) боради. Бундай ҳолда ёзувчининг бугун диққат-эътибори ахборот учун муҳим ҳисобланган сўзга қаратилади. Айни пайтда ихчамлик, тежамкорликка эришилади.

Гап рема вазифасидаги биргина сўздан иборат бўлганда хабарнинг бир қисми (темаси) олдинги ёки кейинги гапда муайян восита билан ифода этилади, ё бўлмаса матннинг умумий мазмунидан англашилади.

Бир сўздан иборат қуйидаги гапда *сен* олмоши тежалган: *Арслонбекмисан?* (3,251). Ушбу мисолда фақат эга (субъект) тежалган бўлса қуйидаги мисолларда бундан ташқари тўлдирувчи (объект) ҳам қўлланмаган: [— **Солиқни айтмадингизми?** деди]. — *Айтдим* (1,135). [— **Таржима нима бўлди, топдингизми?**] — *Топдим* (1,209). [— **Печка қураман деди, майли дедим**]. *Қурдик* (2,25). Учала мисолда ҳам тўлдирувчи олдинги гапда мавжуд, шунинг учун кейинги гапда такрорланмайди. Субъект эса олдинги гапда ҳам сўз билан ифода этилмаган, *мен, биз* олмошлари тежалган.

Қуйидаги мисолда субъект билан бирга ҳол тежалган. Ҳолнинг биттаси олдинги гапда ифода этилган. Субъект олмоши билан ифодаланмаган, чунки унн таъкидлаш назарда тутилмаган: [— **Анзираг ҳоланинг уйига қачон борасиз?**] *Борасизми?* (2,153). Ҳолнинг такрори ва субъектнинг таъкидига эҳтиёж йўқлигидан қуйидаги мисолда *колхозга* ва *мен, сен* олмошлари тежалиб фикр биргина сўз билан ифода этилган. Айни пайтда рема субъектив муносабат билан йўқрилган. Муносабат салбий, даражаси юқори бўлганидан ундоз белгиси қўйилиб ҳурмат қўлимчаси *-сиз* ўрнига *-син* ишлатилган: [— **Кирмайсан колхозга!**] — *Қураман!* — *Кирмайсан!* — *Қураман!* (2,19).

Бир сўздан тузилган қуйидаги гап субъектнинг таъкидланмаганига кўра юқоридаги мисолларга ўхшаш. Лекин

тежамкорликка имкон берувчи иккинчи восита (тўлдирувчи)нинг кейинги гапда келиши билан улардан фарқ қилади: *Ёз!* [Мирҳомидхўжани ёз!] (2,60).

Тежамкорлик юқори даражада зуҳур бўладиган мисоллардан яна икки жуфтини олиб кўрайлик.

Субъектнинг иш-ҳаракати қуйидаги гапларнинг ўзидан англашилса унинг миқдори (биринчисида икки, иккинчисида олти кишилиги), сўзловчининг айни бир шахс (Абдуқаҳҳор) эканлиги, нутқий вазиятнинг осойишталиги макроматндан аён бўлади: *Қайтгик* (4,32). *Қайтгик* (4,121). Иккала гапда ҳам субъект (*биз*) ва ҳол (*орқага, уйга*) тежалган. Ёзувчи субъектни таъкидлаб, ҳол ўрнини тўлдириши мумкин эди. Мақсади иш-ҳаракатни таъкидлаш бўлганидан кесимнинг битта ўзини қўллаб абзацдан бошлайди. Қуйидаги икки мисолда субъектнинг ҳолати ифодаланган: — *Оғироёқман...* (4,64). — *Ҳайронман...* (2,261). Иккала гап ҳам эр-хотин суҳбатидан эканлиги, биринчисида хотини сўзловчи, иккинчисида бунинг тескариси эканлиги, иккаласида ҳам сўзловчи тингловчининг қилмишидан норозилиги, бинобарин нутқ вазияти осойишта эмаслиги макроматндан аён бўлади. Матн турлари ҳақида қаранг: [16,23; 75,12]. Сўзловчиларнинг социал мавқеи тенг эмас; бири (Абдуқаҳҳорнинг онаси) уй бекаси, мактаб кўрмаган, иккинчиси (Ўрмонжон) ҳосилот кенгашининг раиси. Нутқий амал замонида тафовут бор. Лекин иккала сўзловчи ҳам асабга эрк бермайди, тежамкорликка баробар риоя қилади.

Ёзувчи субъектни таъкидлаб кишилик олмоши (*мен*)ни қўллаши мумкин эди. Нутқий мақсаду вазифа субъектнинг ўзини эмас, унинг ҳолатини таъкидлашни тақозо этади. Бунга эришиш учун иккита восита (абзац ва кўп нуқта)дан фойдаланилади. Гапнинг бир сўздан иборатлиги ўқувчининг диққатини ўзига жалб қилади. 'Хасис' ёзувчи нишонга беҳато уриб кўзлаган мақсадига эришади.

Гап ҳажман кенгайиб икки сўздан иборат бўлганда ҳам нутқий мақсаду вазифа субъект (сўзловчи ва тингловчи)ни таъкидлашни тақозо қилмаса олмош ишлатилмайди. Гапдаги иккинчи сўз мазмуний-синтактик жиҳатдан турли вазифа бажаради. Иккинчи сўз сифатида кўмакчи феъл қўлланса иш-ҳаракатнинг бажарилиш тарзи ойдинлаштирилиб гапнинг актуал бўлинишида ўзгариш рўй бермайди: *Айтиб қўй!*... (3,289). Иккинчи ўринни ундалма вазифасидаги сўз (от) эгалласа субъект (тингловчи) турли даражада конкретлаштирилади:

Эшитинг, Раҳимжон... (1,32). Келинг, ўғлим (2,31).

Гапдаги иккинчи сўз синтактик ўрин эгалласа рема вазифасини бажаради. Унинг қўлланиши шу билан изоҳланади. Кесим вазифасидаги сўз эса темага айланади: **Чироқни учирайми?** (2,31). **Хужрани ясапганмисан?** (3,168). Бу мисолларда мақсад иш-ҳаракатнинг объектини таъкидлаш бўлса қуйидаги гапларда унинг ўрнини таъкидлаш назарда тутилади: **Уйга қайтдик** (4,122). **Ўовлига кирдим** (4,20).

Гапдаги иккала сўз кесим бўлиб мустақил феълдан ифодаланса иккита олмош тежаллади: *Уяламан дейди* (2,245). «Юринг», *деди* (3,163). Биринчи мисолда *мен* ва у, иккинчисида *сиз* ва у тежалган.

Гап уч сўзли бўлганда ҳам субъект эмас, бошқа бўлакни таъкидлаш тақозо этилса олмош тежаллади: *Ўовлига йиғлаб кирдим* (4,13). Бу мисолда кесим вазифасидаги сўз (феъл)нинг иккита валентлиги воқеланган. Мақсад иш-ҳаракатнинг бажарилиш тарзини таъкидлаш бўлганидан равиш ҳоли вазифасидаги сўз кесимдан олдин қўйилади. Бу сўз рема вазифасини бажаради. Иш-ҳаракатнинг ўрнини кўрсатувчи сўз эса кесим билан бирга тема таркибига киради.

Макроматн олиб қаралса бир, икки ва уч сўзли гаплар кетма-кет келганини ҳам кўрамиз. Бундай гаплар коммуникатив-мазмуний, мазмуний-грамматик жиҳатдан бир-бирига занжирдай уланади. Сўз ортиши билан денотатив воқеа-ҳодисага коннотация қўшилади ёки бўш ўрин эгалланиб рема-тема алмашиниши рўй беради. Бундай ҳолда субъектнинг таъкидлашмай ифодаланиши етарли бўлганидан олмош ишлатилмайди: – *Ўқийман! Ўйлаб кўрай. Бирорта ўқишни таниб сизга айтаман!* (3,234). *Уялиб кетдим. Кўйлагимни ечиб кўйдим. Анчадан кейин кўчага чиқдим* (4,26).

Иккала мисолда ҳам айни бир олмош (*мен*) қўлланмаган. Қуйидаги макроматнеда эса фақат *мен* эмас, *сен* ва у олмошлари ҳам тежалган: – *Остона, шийпонда кимлар бор? Ҳозир ҳаммасини қув! Сув сен. Ичкаридан гилам олиб чиқиб сол. Турдига сиз буюрган эдим, олиб келган бўлса айт, кабобни қилаверсин* (1,200). Бу макроматн белгилар гапдан тузилган бўлиб схиригисиде I, II ва III шахс ҳаракати ифода этилган. Тежамкорлик инobatта олинмай ихчамликка риоя қилинмаса *мен* ва у олмошлари қўлланилар эди. Нутқий вазият субъектга эмас, бошқа унсурларни таъкидлаш тақозо этилганидан мазкур олмошлар ишлатилмаган.

Иккита нутқий амал битта микроматнда берилиши ҳам мумкин. Бундай ҳолда сўз сони ортиб гап бирдан ортиқ қисмдан тузилади: *Шундай қилиб ўрик гулини тўкканда Қўқондан Қудашга кўчдик* (4,49). Бу микроматн уч қисмдан иборат. Биринчи қисм (*шундай қилиб*) макроматнга ҳавола қилса иккинчи қисмдан кейинга ҳавола англашилади. Бу қисм ҳам гап, ҳам сўзга хос хусусиятга эга. Эга (*ўрик*) ва предикат (*туккан*)нинг мавжудлиги билан гапга ўхшаса предикатнинг келишик қўшимчаси (*-га*)ни олиши сўзга хос белгидир. Учинчи қисмдаги кесим (*кўчдик*) предикативлик (шахс, сон, замон, майл)ни аниқ ифодалайди. Синтактик жиҳатдан тугал бўлиб охирги ўринда келади. Коммуникатив-семантик жиҳатдан салмоқдор бўлганидан рема шу қисм таркибида жойлашади. Бошқача айтганда кесимнинг учта валентлиги намоён бўлади. Шундан иккитаси иш-ҳаракатнинг ўрни, биттаси пайтини билдиради. Нутқий мақсаду вазифа иш-ҳаракатнинг ўрнини таъкидлаб пайтини кўрсатишни тақозо қилганидан субъект таъкидланмай олмош (*биз*) тежалади.

Коммуникатив-мазмуний салмоғи янада ортса гап учта хабар ифодалаши мумкин: *Афлотуннинг қизи бўлсангиз ҳам гапни тонналаб олингу граммлаб сотинг* (3,183). Кўриниб турибдики, нутқий вазият кескин, салбий муносабат даражаси юқори. Бунинг сабаби макроматндан ойдинлашади. Суҳбат ўрни уй, сўзловчи ва тингловчи эр-хотин (Қаландаров ва Ҳуринисо), ўзга шахс меҳмон (Саида). Хотини эрининг хато ва камчиликлари тўғрисида сўзлаб гапни кўпиртира бошлайди. Шунда раис (Қаландаров)нинг чакка томири бўртиб уни юқоридаги гап билан жеркиб ташлайди. Бу билан донога ишора дегандек меҳмон (жамоа хўжалиги партия ташкилоти котиби вазифасига тайинланган ёшгина қиз)ни ҳам огоҳлантириб қўймоқчи бўлади. Шунинг учун гапда субъектни таъкидловчи кишилик олмоши (*сиз*)қўлланмаган. Акс ҳолда салбий муносабат фақат Ҳуринисога қаратилган бўлиб Саидага дахли бўлмай қоларди. Бу эса нутқий мақсадни тўла рўёбга чиқаришга имкон бермас эди.

Нутқий мақсаду вазифа сўзловчи ёки тингловчини таъкидлашни тақозо қилса олмош (*мен, биз, бизлар, сен, сен-лар, сиз, сизлар*) ишлатилади. Бундай ҳолда гап камида иккита мустақил сўздан иборат бўлади: *Мен йиғладим* (4,125). *Мен тушунмадим* (4,142). Мақсад сўзловчини таъкидлаш бўлганидан иккала мисолда ҳам мен олмоши қўлланган. Бу олмош

рема вазифасини бажаради. Тежамкорлик, яъни бўш ўринларнинг тўлдирилмаганлиги диққат-эътиборни ремага қаратиш имконини беради. Иккала гап ҳам алоҳида абзац қилиб берилганлиги таъкидни кучайтиришга хизмат қилади. Демак субъектни таъкидлаш учун ёзувчи лисоний восита ва нолисоний омил (абзац)дан фойдаланади.

Субъектни таъкидлаш олмош қўллаш ва унинг ўрнини ўзгартириш билан ҳам амалга оширилиши мумкин: — *Бунинг остига сиз чиздингизми?* (1,254). Мақсад тингловчини таъкидлаш бўлганидан сиз олмоши қўлланиб кесим олдига олиб бориб қўйилган. Олмош рема бўлиб бошқа сўзлар тема вазифасини бажаради.

Субъектни таъкидлаш олмош билан бирга оҳанг воситасида ҳам амалга ошиши мумкин: — *Сен болагинамнинг бирини иккига қиладиган хотин эмассан!* (4,43). Нутқий вазият тингловчини таъкидлашни тақозо қилгани учун II шахс кишилик олмоши қўлланган. Лекин ҳурмат англатувчи олмош (*сиз*) эмас, ҳурматга бетарафликни кўрсатувчи олмош (*сен*) ишлатилган. Сўзловчи билан тингловчининг социал роли имкон бериб нутқ вазияти осойишта бўлганда мазкур олмош ўз маъносида келади. Жумладан келинини ўз фанзаңдидек кўрадиган қайнона сўзловчи бўлганда шундай бўлади. Лекин қайнона шу келинни (ўғли Абдуқаҳҳорнинг хотини)ни «безот»лиги учун ёқтирмайди. Бунинг устига осойишта бошланган суҳбат кескинлаша боради. Шундай бўлса ҳам кампир аввалига салбий муносабатини тўрт марта биргина тусланиш воситаси билан ифодалайди (*тур, қорни кура, йиғлама, қаёқдан биласан*). Суҳбат давомида кампирнинг тоза фамил чойини ичиб унинг мақтовини келиштиролмаган келин балога қолади. Гап келиннинг рўзғор тутишига бориб тақалиб кампир юқоридаги гапни айтади. Нутқий вазиятнинг кескинлиги туфайли мазмуний силжиш рўй бериб *сен* олмоши салбий муносабат ифодалаш учун хизмат қилади. Бунга кампирнинг вағиллаб гапирини қўшилиб (ундов белгиси билан кўрсатилган) салбий муносабат даражаси янада ортади. Лекин суҳбат мазмуни (макроматн)дан хабардор китобдон сўзловчининг салбий муносабатини маъқулламайди, аксинча тингловчига ачинади.

Нутқий амалдан мақсад иш-ҳаракатни сўзловчининг ўзи бажарганлигини бўрттириб кўрсатиш бўлса олмош такрорланиб бошқа воситалар билан ҳамкорлик қилади: — *Мен колхозни*

опичлаб катта қилганман! Колхознинг дарғи қаерда, қитиғи қаерда эканини мен биламан! (3,207). Сўзловчи иш-ҳаракатни бир ўзи бажарганлигини тингловчи билиб қўйсин учун гапни олмош (*мен*) билан бошлайди, унга оҳанг ва шунга мос танланган сўзлар кўмақдош бўлади. Иккинчи гапда булардан ташқари олмошнинг одатий ўрни ўзгартирилиб таъкид даражаси янада ортади.

Сўзловчи (Қаландаров) билан тингловчи (Саида)нинг ёши орасида фарқ катта бўлса ҳам уларнинг ижтимоий мавқеи деярли тенг (бири раис, иккинчиси партия ташкилоти котиби) эканлиги, шу билан бирга тингловчининг аёл эканлиги олдинги гаплардан маълум бўлгани учун сўзловчининг нокамтарлиги китобхонни ҳам ранжитади.

Субъектни таъкидлаш учун олмош билан бирга ёрдамчи сўз ҳам хизмат қилади. Бундай ҳолда кўпинча ҳам юкламаси ишлатилади: **Сиз ҳам берироқ келинг** (2,254). **Дадам кетидан мен ҳам югуриб чиқдим** (4,63). Биринчи мисолда тингловчи нутқий амал иштирокчилари орасидан ажратиб кўрсатилаётганлиги англашилади, лекин унинг кимлигини билиш учун макроматнга мурожаат қилишга тўғри келади. Иккинчи мисолда сўзловчи таъкидланган бўлиб ўзга шахс амалга оширган иш-ҳаракатга ҳам ишора бор (*дадам кетидан*). Шунинг учун олмош юклама билан бирга рема, бошқа сўзлар тема бўлади. Қуйидаги мисолда ўзга шахснинг иш-ҳаракати алоҳида, сўзловчининг иш-ҳаракати алоҳида гап қилиб берилган. Синтактик мустақиллик иккинчи гапда реманинг ажралиб туришига имкон берган: *Дадам йўлакка томон югурди. Мен ҳам чопдим* (4,17).

Субъектни таъкидлаш учун олмош билан бирга мустақил сўз ҳам қўлланади: **Мен содда шунинг гапига ишониб ўтирибман**(2,235). **Биз, бўлажак адиблар, турмушнинг ботқоқ ерларинигина эмас, ундан чиқиш йўлларини ҳам кўрсатишимиз лозим** (1,56). Биринчи мисолда сифатловчи, иккинчи мисолда изоҳловчи таъкидланган субъектни конкретлаштириш вазифасини бажаради.

Таъкидланган субъект ундалма билан ҳам конкретлаштирилади: — *Йўқ, Арслонбек ака, сиз бунни атайин қилган эмассиз* (3,241).

Юқоридаги мисолларда конкретлаштирувчи воситани тушириб қолдириш мумкин, лекин олмош ҳам тежалса гапнинг коммуникатив бўлинишида ўзгариш рўй бериб субъект

таъкидланмайди.

Битта гапда иккита субъект ҳам таъкидланади. Бундай субъектлар III ва I шахс бўлиб бири от, бири олмош билан ифодаланади: **Манзураҳон менга тегмоқчи эмас, мен уни олмоқчи эмасман** (3,274). **Дадам дўконга кун чиқмасдан кетар, мен дам босгани кун ёйилганда борар эдим** (4,66).

Нутқий мақсаду вазифа талаб қилса таъкидланган субъектлардан биттаси конкретлашган тарзда намоён бўлади: **Кечаси Савринисо онасининг ёнида, кампир билан амаким ва Гаффоржон янги уйда, биз ҳовлидаги сўрида ётдик** (4,30–31). Бу мисолда III шахсдаги субъект конкретлашган бўлиб тўртта от билан ифодаланган. Шунинг учун гап ҳажман анча кенгайган.

Нутқий вазият талаби билан III шахсдаги субъект иккита бўлиши мумкин. Бундай ҳолда ҳар қайси субъектнинг ўз предикати бўлганидан учта нутқий амал рўй бериб гап уч қисмдан тузилади: **Бирор иш чиқиб қолса, Кулала чархлайди, мен чарх тортаман** (4,99).

Таъкидланган субъектлар III ва II шахс бўлиб от ва олмош билан ифодаланади: – **Табиат сени шунча мароқ ва иштиёқ билан яратса-ю, ажалга мот қилдирса телбалик бўлади, Мунисхон. Сен олам борича яшайсан...** (1,37). Кесим ва бошқа бўлак уюшиб келганидан III шахсдаги субъект таъкидланган гапнинг ҳажми анча катта. Шундай бўлса ҳам ишлатилган сўзларнинг барчаси коммуникатив мақсадга хизмат қилади. II шахсдаги субъект таъкидланган гап аксинча ихчам. Лекин сўз танлашдаги маҳорат сўзловчининг ижобий муносабатини слий даражада ифодалашга имкон берган.

Нутқий мақсаду вазифа тақозо қилса I шахс билан бирга II шахсдаги субъект таъкидланади. Таъкидланган субъектларнинг иккаласи ҳам олмош билан ифодаланади: – **Сиз она бўлсангиз мен отаман** (2,262). **Сиз айтган жонли гувоҳни мен танийман** (1,168).

Ҳар қайси олмош алоҳида гапда келиб иккинчи гап ҳам олмошдан сошланса таъкид даражаси ортади. Бунинг устига биринчи гап алоҳида абзац қилиб берилса лисоний воситага гайрилисоний омил қўшилиб коннотация даражаси янада юқори бўлади:

– **Сиз қачон қанақа хотин оласиз?**

– **Мен доктор бўлганимдан кейиноқ оламан** (1,13).

Нутқий мақсаду вазифага қараб субъектлардан биттаси

таъкидланиши мумкин. Шунга кўра фақат таъкидланган субъект тусланиш воситаси ва олмош билан ифодаланиб рема вазифасини бажаради: **Сиз шундай десангиз додимизни кимга айтамиз** (3,192). Кўриниб турибдики, гапнинг иккинчи қисмида биз олмоши тежалган. Қуйидаги микроматннинг ҳам иккинчи қисмида мазкур олмош тежалган. Вазият тақозо қилганидан микроматннинг биринчи қисмида иккала субъект ҳам олмош билан жуфт сўз шаклида ифодаланган. Шунга кўра рема вазифасини иккита субъект бажаради: **Сену мен ўз тошимизга бир ботмон бўлиб юрибмиз-да, бунинг тоши билан тортилсак, посангига ярамаймиз!** (3,165).

Қуйидаги мисолда тингловчи қўшимча ва олмош билан ифодаланиб таъкидланган. Олмош тингловчини ажратиб кўрсатиш учун хизмат қилади ва рема вазифасини бажаради. Иккинчи гапда олмош тежалиб феълнинг ўзаги рема бўлиб келади, айни пайтда сўзловчининг ҳис-туйғуси акс этган: — **Сен биласанми, ахир? Билсанг айт!**... (1,75). Аввал сўзловчи таъкидланиб, сўнгра у билан бирга ўзга шахс таъкидланмай ифодаланадиган вазиятлар ҳам учрайди: — **Мен Меҳрихон билан бир гаплашмоқчи эдим, сира тўғри келтиролмаётиман; борсам — қочади; чақиртурсам — келмайди...** (3,225 — 226). Микроматннинг иккинчи қисмида мен олмоши уч марта, у олмоши икки марта тежалган.

Нутқий вазиятта кўра юқоридаги мисолларга тескари ҳолатга ҳам дуч келамиз. Субъект аввал таъкидланмай ифодаланиб, кейин таъкидланади: **Колхозга қирмайман деб мен хато қилган эканман, товукдай қийқиллатиб олиб кираман деб сен ҳам хато қилган экансан** (2,207). Таъкидланган субъектнинг кўрсатувчи олмошлар гап бошида келса диққатни ўзига жалб қилганидан таъкид даражаси ортади: — **Сиз ютқизсангиз, хон атлас кўйлаклик олиб берасиз. Мен ютқизсам нима десангиз майли** (1,227). Бу макромаатн эр-хотин (Саидий ва Сорахон) суҳбатидан бўлиб нутқ осойишта вазиятда кечади. Бундай суҳбатда вазият кескин бўлса сўзловчи ва тингловчининг таъкидланиб-таъкидланмай ифодаланиши алмашилиб туради. Суҳбат мароми гоҳ кўтарилиб, гоҳ пасайиб оқувчи сувни эслатади. Ҳаяжон таъсирида ёки ажратиб кўрсатиш, уқтириш зарур бўлган нуқталарда олмош ишлатилади ва аксинча: — **Нимада? Ҳар нарса қилсангиз ҳам ўзингизни гўлликка солманг, хафа бўламан. Ҳалигина мен қизлигимда гўл эмас эдим, ўртоқларим ичига мендан шайтон қиз йўқ эди демангизми?**

Энди гўл бўлиб қолдингизми? Нимага бўлар эди, мен ўзимга ўхшаган одамлар чизга тушиб қолдим. Мен шуларни кўриб ўзимни танидим. Кўр ҳассасини бир марта йўқотади. Мен бу срдан кетмайман. Шунн бориб дадангизга айтинг (2,231 – 232). Бу гапларни эри (Сидиқжон)дан эшитган хотини (Шарофат)нинг юпқа лаблари кўкариб пирпирайди, бурни оқариб катаклари керилади.

Суҳбат осойишта вазиятда кечганда аввал тингловчи биргина қўшимча билан ифодаланади, сўнгра нутқ иштирокчиларини ажратиб кўрсатиш мақсадида унга олмош ҳам қўшилади, ундан кейин олмош яна тежалади: – *Майли, боғчадан кетинг, Арслонбек акамга айтинг, бўшанг. Бошқа иш тўғрисида сиз ҳам ўйланг, мен ҳам ўйлайман, кейин гаплашамиз* (3,263).

Олмош қаҳрамон нутқини индивидуаллаштириш мақсадида ҳам қўланади: – *Мен биламан, – деди домла, – опангизнинг табиати жуда нозик кўринади* (1,249). Бу мисолда Муродхўжа домла нутқининг ўзига хослигини кўрсатиш назарда тутилган. Аниқроқ қилиб айтганда ёзувчи унинг ўзига бино қўйганлигини, бошқалардан устун деб билишини кўрсатмоқчи бўлади. Шунинг учун мазкур олмош билан феъл асарда бошқа ўринларда ҳам учрайди.

Айрим ўринда олмошнинг ишлатилиши ёки такрор қўлланиши ортиқчадек туюлади. Шунақа микро-ёки макроматндан баъзисини олиб кўрайлик: – *Сиз уялинг, бир мўминнинг хотинига кўз олайтиргани сиз уялинг!* – *деди* (4,18). Бу макроматнда олмош сўзловчи (хотини)нинг тингловчи (эри)га салбий муносабатини билдиради. Салбий муносабат даражаси ниҳоятда юқори эканлигини кўрсатиш мақсадида олмош такрор қўлланган. Акс ҳолда олмошнинг ҳеч бўлмаганда биттаси тежалган бўлар эди.

I шахс олмоши ҳам такрор қўланади: *Мен ҳам шу тўғрига гапириб ўтмоқчиман. Мен баҳорда Қатортолга борган эдим. Жияним ўша ерга тушган* (2,52). Бу макроматнда мақсад сўзловчининг ҳаяжонини кўрсатиш бўлганлигидан олмош такрор ишлатилган. Ҳаяжонланиш сабаби нутқий амал ўринининг мажлислиги, сўзловчининг Рўзимат деган ёшгина йигит эканлиги, бинобарин кўпчилик олдида сўзлашга одатланмаганлигидир. Акс ҳолда иккинчи гапда олмош ортиқча қўлланган деса бўлар эди.

Қуйидаги мисолларда ҳам нутқий амал ўрни мажлис: **Биз**

ҳозир сенинг масалангни кўраётганимиз йўқ (3,201).— Биз масалага кенгроқ қарасак деймиз (3,269). Шунинг учун биз даромадни оширишда хўжалигимизнинг асосий тармоқларига суянишимиз керак (3,302). Биринчи мисолда сўзловчи ўзига бино қўйган шахс (Қаландаров). Олмошнинг қўлланишини шу билан изоҳласа бўлади. Лекин иккинчи мисолда сўзловчи камгарин раҳбар (Саида), учинчисида меҳнаткаш йигит (Исмоилжон). Бунинг устига таъкид назарда тутилмаганга ўхшайди. Шунга кўра олмошни қўллашдан қўлламаслик тўғридек туюлади. Олмош ишлатилганининг балким бошқа сабаби бордир?

Олмошнинг тежаб-тежалмай қўлланиши ёзувчи услубининг ўзига хослиги билан ҳам изоҳланади: **Биз** Олим бува деганнинг ташқисига кўчадиган бўлдук (4,37). Бу мисол бобнинг охириги абзацдаги биринчи гап. Лекин шу асарда бобнинг биринчи гапида кўп ҳолда олмош тежалган: *Қўқонга туш маҳалида кириб келдик* (4,28). *Қўқонга нонушта маҳалида кириб келдик* (4,120)...*тинчгина ишлар эдик* (4,79). **Биз** Яйпайда Олим бува деган бир новвойнинг ташқисига турар эдик (4,9). Кўринадики, тўрт бобнинг фақат биттасида субъект таъкидланган. У ҳам биринчи боб, демакки асарнинг биринчи гапи.

«Сароб» романида ҳам икки бобнинг биринчи гапида субъект I шахс кўплик бўлиб таъкидланмаган: *Шу бу кун дарсни бизникида тайёрласак* (1,30). — *Юр, Мунис зиёлиларнинг кенгашига борамиз...* (1,81). Лекин икки бобнинг биринчи гапида субъект II шахс бирлик бўлиб таъкидланган: — **Сиз** Мунисхон ўртоғимни яхши кўрар экансиз, эшитдим... (1,160). — **Сиз** кўнғизсиз, — *деди Ёқубжон...* (1,187).

Қисқача статистик ва матний таҳлилдан маълум бўладики, Абдулла Қаҳҳор сўз ва қўшимча маънодошлигини теран ҳис қилган, бутун ижоди давомида сўз (олмош)ни тежаб ишлатган. Ҳар бир сўзни гуҳари шариф (Алишер Навоий) деб билган. Шу боис улуғ адибнинг асарлари ёш ёзувчилар учун маҳорат мактаби бўлса, меъёр белгиловчи, адабий тил софлиги учун масъул бўлган тилшунослар учун намуна бўлиб хизмат қилади. Бинобарин Абдулла Қаҳҳор истиқлолга хизмат қилмоқда, биз (истиқлол фарзандлари)га сабоқ бермоқда. Гап ана шу сабоқни қандай идрок қилишимизда...

2-ФАСЛ. СЎЗ ВА СЎЗ БИРИКМАСИ МУНОСАБАТИ

I

Ўзбек тилида сўз (сўз шакли) ва сўз бирикмаси муносабати эгалик категориясида яққол намоён бўлади.

Эгалик категорияси шакллариининг систем хусусиятини узвли ва матний таҳлилга асосланиб баён қилишдан аввал мазкур ҳодисанинг анъанавий ўзбек тилшунослигида қандай талқину тадқиқ этилганлигига назар ташлаш мақсадга мувофиқ кўринади. Бундай ҳолда XX аср ўзбек тилшунослигида эгалик категориясининг қайси жиҳатлари қоидалаштирилганлиги ва XXI асрда кўпроқ нимага эътибор бериш кераклиги равшан бўлади. Шу хусусда фикр юритиш мақсадида егита иш танлаб олинди. Булардан тўрттаси академик нашр [43;56;57;84], учтаси олий мактаб дарслигидир [28;38;41].

Эгалик мазкур ишларнинг барчасида грамматик категория ҳисобланиб бошқа туркумларга ҳам хос дейилса-да от туркумида олиб қаралади. У бир ишда «предметнинг уч шахсдан бирига қарашли эканлигини кўрсатувчи грамматик категориядир» [56,313] дейилса, иккинчисида «предметнинг уч шахсдан бирига таалуқли эканлигини англаувчи умумий маънолар ва уларни ифода этувчи формалар системасидир» [41,220] дейилади. Яна бир ишда «эгалик олиб ўзгариш ва шундай ўзгаришни бирлаштирувчи система эгалик категориясидир» [43,144] деб қоидалаштирилса, бошқасида «эгалик категорияси субъект (лицо обладания) билан объект (предмет обладания) орасидаги қарашлилик муносабатини билдирувчи грамматик категориядир» [84,86] дея таърифланади. Кўринадики, таърифларда муштараклик билан бир қаторда қисман фарқ ҳам мавжуд. Фарқ бўлишининг сабаби шуки, муаллифлар томонидан эгалик категорияси хусусиятиниинг турли жиҳатига ургу берилади. Шунга кўра эгалик категориясининг систем тузилиши, яъни уни ифодаловчи воситаларнинг номаъноси, миқдори, тури, таркиби, ўрни, бирикиши, мазмуни, маънодошлиги, омонимлиги, вазафаси, қўлланиши, шунингдек ўзаро ва бошқа категориал шакллар билан муносабати, сўз туркумлари билан алоқаси ҳам бир қил қилинмайди ёки

мазкур белгиларнинг айрими эътибордан четда қолади. Қуйида мазкур нашрларда шулардан айримининг талқин қилинишини олиб қараймиз.

«Ҳозирги замон ўзбек тили» [56] да эгалик категорияси шакллари қўшимча билан ҳосил бўлиб уларнинг муштарак маъноси қарашлилик эканлиги қоида қилиб берилади [56,313] ва шахс маъносига кўра учга, сон маъносига кўра иккига бўлиниши жадвалда кўрсатилади [56,314]:

Шахс	Бирлик	Куплик
I	она+м,мактаб+им	она+миз,мактаб+имиз
II	она+нг,мактаб+инг	она+нгиз,мактаб+ингиз
III	она+си,мактаб+и	оналар+и,мактаблар+и

Қарашлилик маъносини ифодаловчи воситаларнинг қўлланишига доир қуйидаги қоидалар диққатни ўзига тортади. Эгалик аффикслари ўзи қўшилиб келган предмет маъносини билдирувчи сўзнинг қаратувчисини англаиб турганлиги учун ҳам одатда ўша сўз олдида алоҳида қаратувчининг бўлиши талаб қилинмайди. Лекин эгалик аффиксини олган сўздан олдин қаратувчини кўрсатувчи сўзлар ҳам келмоғи мумкин. Бундай чоғда қаратувчи уқтириб кўрсатиш каби алоҳида оттенкага эга бўлади деб қуйидаги жавдал келтирилади [56,315]:

Шахс	Бирлик	Куплик
I	менинг от+им	бизнинг от+имиз
II	сенинг от+инг	сизнинг от+ингиз
III	унинг от+и	уларнинг от+и ёки отлар+и

«Ҳозирги ўзбек адабий тили грамматикаси» [84]да эгалик муносабатининг қўшимча билан ифодаланиши морфологик усул деб аталади. Бундай ҳолда эгалик қўшимчаси ёрдамида битта сўз шаклида субъект ва объект ўз ифодасини топиши айтилади. Рус тилида эгалик маъносини англаувчи қўшимча йўқлигидан сўз шакли сўз бирикмаси билан таржима қилиб берилади [84,87]:

Шахс	Бирлик	Куплик
I	ота+м+ 'мой отец'	- ота+миз 'наш отец'
II	ота+нг 'твой отец'	ота+нгиз 'ваш отец'
III	ота+си 'его отец'	

Эгалик маъносининг қўшимча ва сўз билан биргаликда ифодаланиши морфологик-синтактик усул деб номланади. Бундай ифода услубий мақсад учун хизмат қилиб субъектнинг мантиқий урғу олиши билан морфологик усулдан фарқ қилиши айтилади. Аммо рус тилига таржимаси морфологик усул билан бир хил эканлиги жадвалдан маълум бўлади [84,88]:

Шахс	Бирлик	Қўплик
I	менинг ота+м 'мой отец'	бизнинг ота+миз 'наш отец'
II	сенинг ота+нг 'твой отец'	сизнинг ота+нгиз 'ваш отец'
III	унинг ота+си 'его отец'	уларнинг ота+си 'их отец'

Эгалик қўшимчасининг тежаб ишлатилишига ҳам эътибор берилган. Эгалик қўшимчасининг уюшиқ бўлақда охирги сўзга қўшилиши қоида қилиб берилиб мисол билан далилланган: *Китоб, дафттар, қалам-имиз бор* [84,87].

Қисқача баёндан мазкур икки асарда **проф. А.Ф.Ғуломов** ва **акад. А.Н.Кононов** томонидан эгалик категориясининг хусусияти қуйидагича қоидалаштирилгани (меъёрийлаштирилгани) маълум бўлади:

— бир сўзда қаратқич-қаралмиш (субъект-объект) ўз ифодасини топади, бинобарин сўз шакли мазмунан сўз бирикмаси билан мос келади;

— қўшимча мазмунан сўзга тенг; сўз қаралмиш (объект)ни, қўшимча қаратқич (субъект)ни англатади;

— қўшимча кўп маъноли: қарашлилик, шахс ва сонни билдиради;

— мазкур маънолар сўз бирикмаси (қўшимча ва кишилик олмоши ёки отнинг қаратқич келишиги) билан ҳам ифодаланади. Бундай ҳолда қаратқич (субъект) тасъхидланиб услубий маъно намоён бўлади;

— **қаратқич (субъект)нинг қўшимча билан ифодаланиши кўп, қўшимча ва сўз билан ифодаланиши кам учрайди;**

— категория қўшимчаларига тежамкорлик ҳам хос (уюшмақ бўлақда), битта қўшимча оса сон маъносига бетараф;

— флектив тузилишда рус тилида қаратқич-қаралмиш (субъект-объект) битта сўзда ифода этилмайди, шунинг учун ўзбек тилидаги сўз шакли рус тилига сўз бирикмаси билан таржима қилинади.

«Ўзбек тили грамматикаси» [43]да эгалик категориясининг хусусияти қуйидагича талқин қилинади.

Эгаликнинг морфологик категория эканлиги, эгалик қўшимчаларининг вариантдорлиги, омонимлиги баён қилингандан кейин уларнинг қўлланишида икки ҳолат фарқланади: 1) эгалик аффиксининг ўзи қўшилган негизнинг бошқа бир негиз билан боғланишида ишлатилиши ва 2) эгалик аффиксининг ўзи қўшилган негиз доирасида, бошқа бирор негизга боғланмаган ҳолда ишлатилиши [43,158].

Эгалик асли кишилик олмошлари билан боғлиқ ҳолда юзага келган грамматик категория ҳисобланиб грамматик қолип (модел)лар кишилик олмошлари асосида тузилади. Бундай ҳолда шахс ва сон маънолари конструкциянинг биринчи компонентида таъкидланиши кўрсатилади [43,160]. Бошқа ўринда кишилик олмошлари ҳозирги нутқда қаратувчини таъкидлаш мақсадида ёки услуб талаби билан ишлатилади деб мазкур қоидага аниқлик киритилади [43,183].

Эгалик аффикслари шахс ва сон маъносини билдириши [43,147], ягона категорияга бирлашувчи шахс ва сонни билдириши [43,148], шунингдек уларга модал маъно ҳам хослиги [43,149,160] айтилади. Модал маъно деганда *сизлаш* ва *сенлаш* назарда тутилади.

Эгаликни ифодаловчи воситаларнинг ўзаро ва бошқа воситалар билан маънодошлигига ҳам эътибор берилади. Кишилик олмоши шахс-сон маъносини ифодалаб, бирор от ўрнида ишлатилади. Эгалик аффикси ҳам шахс-сон маъносини ифодалайди. Шу жиҳатдан кишилик олмоши билан эгалик аффикси бири иккинчисини қайтаради. Бошқача қилиб айтсак, қаратқич келишигидаги кишилик олмоши эгалик аффикси ифодалагандан бошқа бирор маънони билдирмайди [43,183]. Бу қоидадан эгалик ифодаловчи воситаларнинг ўзаро, қуйидаги қоидалардан эса бошқа восита билан маънодош бўлиши эътироф этилганлиги англашилади. Тусловчи билан эгалик аффикси орасида синонимик муносабат бор. Бундай конструкциядаги эгалик аффикси тусловчи вазифасини бажаради деб қуйидаги мисоллар берилади: *Мен борганим йўқ.* – *Мен борган эмасман.* *Мен бўлганман* – *Мен бўлганимга...* [43,174 – 175].

Эгалик қўшимчаси маъноларининг белгиланганлик даражасини назарда тутиб III шахс эгалик қўшимчасининг сон жиҳатдан нейтрал бўлиши кўрсатилади: *унинг китоби,*

уларнинг китоби [43,152].

Эгалик категорияси воситаларини тежаб ишлатиш муносабати билан қуйидаги фикр баён қилинади. Тежамкорлик қаратқич келишигидаги фақат кишилик олмошини эмас, эгалик аффиксини ҳам ташлашга олиб келган. Шунга кўра **бизнинг Ойгулимиз ўрнига Ойгулимиз** деб ишлатиш сўз ташлаш натижаси бўлса, **бизнинг Ойгул** деб ишлатиш аффикс ташлаш натижаси [43,183] дея хулоса чиқарилади.

Эгалик ифодаловчи воситаларнинг қўлланиш миқдори ҳақида ҳам фикр билдирилган. **Эгалик аффиксининг ўзи қўшилган негизнинг бошқа бир негиз билан боғланишида ва ўзи қўшилган негиз доирасида, бошқа бирор негизга боғланмаган ҳолда ишлатилиши миқдоран деярли тенг (фақат биринчиси бир оз ортиқроқ)** [43,158].

Қисқача шарҳдан кўринадики, бу ғалмий грамматикада эгалик категориясининг хусусияти мазкур икки академик нашрдан қисман бошқача қоидалаштирилади. Шу қоидалардан айримини келтирамиз:

– эгалик категорияси воситаларига қарашлилиқ, шахс ва сондан ташқари модал маъно ҳам хос;

– эгалик аслида кишилиқ олмошлари билан боғлиқ ҳолда юзага келган грамматик категория, шунинг учун унга хос маъноларни ифодалашда аввало қўшимча билан сўзнинг биргалиқда ишлатилиши, ундан кейин фақат қўшимчанинг ишлатилиши қоида қилиб берилмоғи мақсадга мувофиқ;

– эгалик категориясига хос маъноларнинг қўшимча ва сўз билан биргалиқда ифодаланиши фақат қўшимча билан ифодаланишига нисбатан бир оз ортиқроқ. Лекин бу қоида муаллиф (проф. Ш.Раҳматуллаев) томонидан статистик маълумот билан тасдиқланмаган.

«Ҳозирги ўзбек адабий тили» [57]да эгалик категорияси воситаларининг хусусияти баёни асосан биринчи академик нашрга мос, фақат айрим қоида фарқ қилади. Далил тариқасида шулардан айримини келтирамиз.

Эгалик аффикслари синтактик форма бўлиб, гапда сўзларнинг ўзаро муносабати, яъни олмошнинг от ёки отнинг от билан ўзаро муносабатини кўрсатади (*менинг дафтарим, сенинг китобини, унинг қалами, гулнинг барги*). Бундай ҳолда биринчи элемент қаратқич, иккинчиси эса қаралмиш вазиятсизда қўлланади [57,205 -- 206].

Стилистик мақсадга кўра иккинчи шахс бирлик ва кўлик

формалари бири иккинчиси ўрнида қўлланганда тингловчини сенсираш, камситиш (*сенларнинг гафтаринг*) ёки аксинча ҳурмат қилиш маъносини (*сизнинг онангиз*) ифодалайди. Учинчи шахс эгалик аффикси кўплик кўрсаткичи билан бирга қўлланса ҳурмат, кесатиқ, ҳазил каби маъноларни билдиради (*Ўзларининг аҳволларини билгани келдим*). Ҳурматга нолайиқ шахсга нисбатан ҳурмат формаси қўлланганда кесатиш маъноси англашилади [57,207].

Студентлардан баъзилари каби бирикмада эгалик аффикси фақат алоқадорлик, мансублик маъносини ифодалайди. Бу хил бирикмада грамматик эгалик маъносигина мавжуддир [57,207].

Олий ўқув юрти дарсликларидан «Ҳозирги ўзбек адабий тили»да [41] эгалик категорияси хусусиятининг талқини кўп жиҳатдан «Ўзбек тили грамматикаси» [43]га ўхшаш. Фақат айрим қоидада эгалик категорияси воситаларининг хусусияти тўғри кўрсатилган деб бўлмайди. Фикримизга далил келтирамиз: I ва II шахс бирлик формалари моносемантик характердадир: *укам, уканг*. Шу шахсларнинг адабий тилга хос кўплик формаси эса полисемантик характерга эга: *ишимиз – бизнинг ишимиз, ишимиз – менинг ишим; ишингиз – сизнинг ишингиз, ишингиз – сенинг ишинг*. Буларнинг биринчиси кўплик маъноли, иккинчиси эса модал маъноли формасидир [41,221].

«Ўзбек тили» [28] дарслигининг 4-нашрида эгалик категорияси шаклларининг иккиламчи маъноси ҳақидаги қоида ифоданинг аниқлиги билан ажралиб туради: *Стилистик мақсадга кўра иккинчи шахс эгалик аффиксининг бирлик формаси шу шахснинг кўплиги учун (сенларнинг китобинг, китобларинг), кўплик формаси эса бирлик учун (сизнинг гагангиз) қўлланиши мумкин. Аввалги ҳолда камситиш ёки ўзидан кичик деб билиш, кейинги ҳолда эса ҳурматлаш, улуғлаш маъноси ифодаланади. Ҳурматга нолайиқ шахсга нисбатан ҳурмат формаси қўлланганда ҳурмат кесатиққа айланади [28,87].*

Ушбу дарслиқда морфологияда отларнинг эгалик маъносини махсус аффикслар орқали ифодалаш муҳим рол ўйнайди [28,86] дейилиши эса биринчи ва иккинчи академик нашр билан ҳамоҳанг.

Истиқлол даврида қайта нашр этилган «Ҳозирги ўзбек адабий тили» дарслигидаги икки қоида диққатни ўзига тортади. Эгалик аффикслари I ва II шахсда нарсанинг қайси шахсга мансуб эканлигини аниқ кўрсатиб туради. Шу сабабли

қаратувчи вазифасидаги кишилик олмошини келтириш талаб қилинмайди: *отам, отамиз, отангиз*. III шахсда қаратувчи киши бўлса унинг қўлланиши шарт эмас (*қишлоғи, укаси*), нарса бўлса уни келтириш шарт (*баҳор шамоли*) [38,259]. Иккинчи қоида бошқа ишларда учрамайди.

Шу билан бирга «Ҳар бир эғалик аффикси айни вақтда ҳам шахс маъносини, ҳам сон маъносини ифодалайди» [38,258] деган қоида билан эғалик қўшимчаларига хурмат маъноси ҳам хослиги инкор этилади.

Эғалик категориясига ниҳоятда кам жой (бир саҳифадан озгина кўп) ажратилганидан бошқа нашрлардаги кўпчилик қоида бу дарсликка кирмай қолган.

Шарҳланган нашрлар асосида эғалик категориясининг XX асрдаги талқину тадқиқини умумлаштириб айтадиган бўлсак шунини эътироф этишимиз керакки, мазкур категория воситаларининг ясалиши, мазмуни, қўлланиши, ўзаро муносабати ҳақидаги кўпчилик қоида ўзбек тилининг систем тузилишига мос келади. Бошқача айтганда эғалик категорияси воситаларининг лисоний-нутқий хусусияти кўп ҳолда тўғри кодификация қилинган. Шу билан бирга мулоҳаза уйғотадиган, эътироз туғдирадиган фикр ҳам йўқ эмас. Шулардан айримини келтирамиз:

— эғаликнинг отдан бошқа туркумларга хослиги айтилса-да, барча восита от туркумида олиб қаралади;

— эғалик қўшимчаларига хос тўртта маънодан учтаси (қарашлилик, шахс ва сон) битта категорияни ҳосил қилади деб ҳисобланади, биттаси (хурмат) айрим ишда қисман ўрганилса, айримида умуман тилга олинмайди;

— кўп ҳолда бирламчи ва иккиламчи (асосий ва қўшимча) маъно фарқланмайди;

— сон маъносига бетарафлик фақат III шахс эғалик қўшимчасига хос деб талқин қилинади;

— сўз шакли ва сўз бирикмасининг маънодошлиги тадқиқ қилинмайди;

— айрим ишда русча грамматик аждоза (қолип)лар асос қилиб олинган.

II

Энди XX аср ўзбек тилининг хослиги ютуқлари ҳамда ўзбек тилининг систем тузилишининг ўзига хослиги (флексив тузилиши)

рус тилидан фарқ қилиши)га таяниб эгаликнинг систем-функционал хусусиятини қисқача баён қиламиз. Бундай ҳолда эгаликни ифодаловчи воситаларнинг миқдори, тилнинг қайси бўлимига мансублиги, тузилиши (ясалиши, таркиби), категориал моҳияти, мазмуни (асосий ва қўшимча маънолари, уларнинг белгиланганлик даражаси, кўриниши), қўлланиши (бирикиши, структур-синтактик вазифаси, тил бирликларидан қай бирида воқеланиш ёки ҳосил бўлишида иштироки, кам-кўп, тўғри-нотўғри ишлатилиши), ўзаро ва бошқа воситалар билан маънодошлиги, сўз бирикмаси, гап билан муносабати каби ҳодисаларни тадқиқ қилишга тўғри келади. Шулардан айримига тўхталамиз.

Ҳозирги ўзбек тилида эгаликни қуйидаги воситалар ифодалайди:

— қўшимча: -(и)м, -(и)миз, -(и)нг, -(и)нгиз, -(с)и, -нинг, -ники, -ли;

— сўз (ўзак, негиз): от, олмош, отлашган сўз, сифат, феъл;

— тартиб (сўз тартиби, бўлак, узвларнинг жойлашуви);

— матний восита: кўчиш (транспозиция) ва ҳоказо;

— ғайрилисоний омил: мантиқан аёнлик, нутқ вазияти ва б.

Лисоний воситанинг иккитаси (сўз, қўшимча) бир ва ундан ортиқ узвдан тузилади. Бир узвли сўз ўзақдан иборат бўлса, икки ва ундан ортиқ узвли сўз ясама бўлади.

Бир узвли қўшимча олгита бўлиб учтаси икки хил кўринишга эга: -(и)м, -(и)нг, -(с)и, -нинг, -ники, -ли.

Икки узвли қўшимча ҳам олгита бўлиб тўрттаси икки хил кўринишга эга: -(и)м + из, -(и)нг + из, -(и)м + лар, -(и)нг + лар, -лар + инг, -лар + и.

Уч узвли қўшимча иккита бўлиб икки хил кўринишга эга:

-(и)м + из + лар, -(и)нг + из + лар.

Икки ва уч узвли қўшимчаларнинг фақат бир узви эгаликка дахлдор.

Эгалик воситалари мазмунан беш узвдан иборат: 1) қаратқич (қаратувчи, субъект, эга), 2) қаралмиш (тўлдирувчи, объект), 3) шахс, 4) сон ва 5) ҳурмат.

Узвлар систем-функционал хусусияти жиҳатдан умумий маъно бўлиб тўртта категория ҳосил қилади. Биринчи ва иккинчи узв битта категория таркибига кирса бошқалари алоҳида-алоҳида категорияга асос (ном) бўлади. Бундай ҳолда категория анъанавий тилшунослиқдаги грамматик (морфологик) категориядан фарқ қилади.

Муштарак хусусиятига бошқача нуқтаи назардан ёндашилганда бешала узв битта катта майдон (макромайдон, Makrofeld, макрополе)га бирлашади. Катта майдон тўртта кичик майдон (микромайдон, Mikrofeld, микрополе)га бўлинади. Ҳар қайси кичик майдон нисбий яхлит (бутун)ликка, бошқача айтганда зоҳирий-ботиний тузилиши жиҳатдан ўзига хосликка эга бўлганидан алоҳида тадқиқ қилинса бўлади.

Қуйида мазкур категория (микромайдон)лардан биттасининг узвли ва матний таҳлили натижасини қисқача баён қиламиз.

ЭГАЛИК КАТЕГОРИЯСИ

Бу категорияга асос бўлувчи умумий маъно (эгалик) икки тушунча ва уларнинг муносабати (алоқаси)дан шаклланади. Тушунчалардан биттаси қаратқич, иккинчиси қаралмишдир. Қаратқич ва қаралмиш алоқаси (бирикуви) тартиб ёки морфологик восита ёрдамида сўз, сўз бирикмаси ва гапда амалга ошади. Шунга кўра синтактик алоқа ички ва ташқиға бўлинади. Биринчи ҳол (сўз)да битта синтактик алоқа рўй берса, иккинчи ҳол (сўз бирикмаси ва гап)да бундай алоқа сони икки ва ундан ортиқ бўлади.

Умумий маънодан уни ифодаловчи восита мавжудот тушунчаси билан боғлиқлиги, бинобарин от ва унга ўхшаш сўз (олмош, отлашган сўз) бўлиши англашилади.

Эгалик маъносининг от ва бошқа туркумларда аввало сўз, сўнгра сўз бирикмаси ва гапда ифода этилишини олиб қараймиз. Бунда қаратқич ва қаралмишнинг белгиланганлик даражаси, сўзнинг қайси қисми орқали ифодаланиши, туркумдаги барча сўзга хос-хос эмаслиги, сўз бирикмаси ва гап билан муносабати, услубий ва эстетик хусусиятига эътибор қаратамиз.

1. **От туркумида** эгалик воситаси икки қисмдан иборат бўлади: ўзак, негиз ва қўшимча.

Эгаликни ифодалаш учун етита қўшимча ишлатилади. Булардан бештаси қаратқични англатганидан отнинг ўзак, негизи қаралмиш вазифасида келади. Натижада икки узвли бирикма ҳосил бўлади. Буни чизмада шундай кўрсатса бўлади:

Қаралмиш	Қаратқич
китоб ака	(и)м (и)миз (и)нг (и)нгиз (с)и

Қаратқич барча қўшимчада белгиланган (ишоравий ифодаси +), шунинг учун бешала қўшимча ҳам бирор восита ёрдамисиз қаратқични англайди. Қўшимчалардан охиригиси барча от билан бирикади, бошқаси инсонга хос бўлмаган хусусиятни билдирадиган айрим от (занг, ўзақ, моғор ва ҳоказо)га қўшилмайди. Шунга кўра ўзақ, негизнинг қаралмиш вазифасида қўлланиши қисман чекланган [ишоравий ифодаси + / (-)].

Қаралмиш (ўзақ, негиз)нинг мазмунига қараб эгалик бир неча хил кўринишда зуҳур бўлади. Нарса-буюм оти қаралмиш бўлганда соф эгалик англашилса (*кўйлаг + им, уй + им*), бошқа отлар бундай вазифада келганда эгалик қаратқич билан қаралмиш орасидаги турлича муносабат (замон, макон, қариндошлик ва ҳоказо) тарзида намоён бўлади.

Бундай ҳолда қаралмиш сўз билан ифодаланганидан бир қадар аниқ, равшан, қаратқич қўшимча билан ифода этилганидан умумий, норавшан бўлади. Нутқий мақсаду вазифа тақозо қилса қаратқич ҳам сўз билан ифодаланиб уч узвли бирикма ҳосил бўлади. Ташқи синтактик алоқа қаратқич – қаралмиш тартиби ва эгалик қўшимчаси билан амалга ошади:

Қаратқич	Қаралмиш	Қаратқич
дарахт бола	илдиз коптоғ	и

Синтактик алоқани рўёбга чиқаришда келишиқ қўшимчаси ҳам қатнашса тўрт узвли бирикма ҳосил бўлади. Икки восита билан ифодаланганидан қаратқич ҳам, синтактик алоқа ҳам турли даражада равшанлашиб таъкидланади:

Қаратқич	Синт.алоқа воситаси	Қаралмиш	Қаратқич
дарахт бола	нинг	илдиз коптоғ	и

Маълум бўладики, сўз шакли эгаликнинг ихчам, сўз бирикмаси кенгайган кўриниши бўлиб иккаласи ҳам қаратқич-қаралмиш ва уларнинг боғланишини билдиради. Демак улар маънодош. Маънодош воситалар денотатив (луғавий-грамматик) жиҳатдан тенг бўлиб коннотатив (услубий) хусусиятга кўра фарқ қилади. Ана шу инobatга олинса эгаликни ифодаловчи икки узвли сўз шакли ва уч, тўрт узвли сўз бирикмасининг ишлатилишида ҳам фарқ борлиги аён бўлади. Сўз шаклида коннотация фақат қаралмишга (қисман), уч узвли сўз бирикмасида қаралмиш ва қаратқичга, тўрт узвли сўз бирикмасида уларнинг муносабати (синтактик алоқаси)га ҳам хос бўлади. Маънодош воситаларнинг ишлатилишида шунга эътибор берилмаса эстетик омил ҳисобга олинмаган бўлади ва нугқ маданиятига путур етади.

Шуни ҳам айтиш керакки, ноҳиссий баён (матн)да сўз шакли кўп, уч узвли сўз бирикмаси кам, тўрт узвли сўз бирикмаси ундан ҳам кам ишлатилиши керак. Ҳиссий баёнда бунинг тескариси бўлади. Акс ҳолда флектив тил таъсирида ўзбек адабий тилининг меъёри бузилган деб қарашга тўғри келади.

Нутқий мақсаду вазифа талаби билан уч узвли сўз бирикмаси кенгайиб шаклан тўрт, мазмунан беш узвли мураккаб (қўшма) бирикма ҳосил бўлади. Бундай ҳолда уч узвли бирикмага зоҳиран қўшимча билан ифодаланувчи яна битта қаратқич қўшилади. Натижада иккита сўз шаклидаги қаратқич-қаралмишли бирикма ясалади. Янги қўшилган қаратқич (-си) уч узвли бирикма қаратқичини ўзининг қаралмишига айлантиради. Лекин бу узв аввалги (уч узвли бирикма таркибидаги қаратқичлик) вазифасини ҳам йўқотмайди. Бир восита икки вазифа бажарганлигидан тежамкорлик зуҳур бўлиб бирикма қисмларининг мазмуний алоқаси мустаҳкамланади:

Қаратқич, қаралмиш	Қаратқич	Қаралмиш	Қаратқич
бола	си	хулқ	и

Коннотация даражаси ошса яна битта узв (-нинг) қўшилиб зоҳиран беш узвли бирикма шаклланади. Қўшилган узв ва яна битта узв икки вазифа бажарганлигидан мазмуний-синтактик жиҳатдан бирикмада узв сони еттитага етади:

Қаратқич, қаралмиш	Қаратқич	Синт. алоқа ва таъкид воситаси	Қаралмиш	Қаратқич
бола	си	нинг	хулқ	и

Нутқий мақсаду вазифа тақозо қилса бирикманинг биринчи қисмидаги қўшимча (-си) англаган қаратқич ҳам сўз билан ифода этилиб шаклан олти, мазмуний – синтактик жиҳатдан саккиз узвли бирикма ҳосил бўлади:

Қаратқич	Қаратқич, қаралмиш	Қаратқич	Синт. алоқа ва таъкид воситаси	Қаралмиш	Қаратқич
аёл	бола	си	нинг	хулқ	и

Янги қўшилган қаратқич ҳам таъкидланиши мумкин. Бундай ҳолда бирикма шаклан етти, мазмунан ўн узвдан тузилади: **аёл+нинг бола+си +нинг хулқ+и**.

Ўзбек тили систем тузилишининг бош хусусияти (сўз ва қўшимчанинг тежаб ишлатилиши) ва эстетик ойлга зид бўлганлигидан (тақрор ғализлик туғдирганлигидан) зоҳиран олти узвли бирикма кам қўлланиб етти узвли бирикма деярли учрамайди. Одатда кейинги қўшиладиган қаратқич ва унинг таъкиди матндаги бошқа воситалар билан ифодаланади.

Уч ва тўрт узвли бирикма (масалан *қиз соч + и, қиз +нинг соч + и*) бошқача кўринишда ҳам ишлатилади. Бундай ҳолда қаратқич-қаралмишнинг сони эмас, ўрни ўзгаради. Сўз билан ифодаланган қаратқич қаралмишдан кейин келиб ундан олдин сўз қўшилади (*соч + и ўрилган қиз ёки бола + си кўп аёл*) Қўшилган сўз мазмуний-синтактик вазифа бажаради. Қаралмишни равшанлантириб қаратқич билан боғлайди (шунинг учун тушириб қолдирилса бирикма шакланмайди). Ташқи синтактик алоқа турли восита ёрдамида амалга ошади. Қандай восита қўлланиши асосан қаратқичнинг валентлиги (бирикувчанлиги)га боғлиқ бўлади. Нутқий мақсаду вазифага қараб синтактик алоқа бир ёки икки томонлама рўёбга чиқади: **мен айтган боласи кўп аёл, боласи кўп аёл келди, мен айтган боласи кўп аёл келди.**

От туркумида сўз шаклида ҳам қаратқич-қаралмишнинг ўрни ўзгариши мумкин. Бундай ҳолда қаратқич ўзақ, негиз билан, қаралмиш кўшимча билан ифода этилади:

Қаратқич	Қаралмиш
бола	ники

Кўшимчада қаралмиш тушунчаси белгиланган (ишоравий ифодаси +). Шунинг учун у отни қаратқичга айлантиради ва қаратқич вазифасида кела олмайдиган отга бирикмайди.

Мазкур шакл кесимга хос ўринда келса бир ўзи гап бўлади (*Китоб кимники? Боланики*). Бошқа бўлакка хос ўринда келса (**Боланики** яхши. **Боланикени** ол) икки узви тушунча англашиб денотатив жиҳатдан қаратқич-қаралмишли бирикмага маънодош бўлади (*боланики-боланинг китоби каби*). Бинобарин сўз бирикмасининг ихчам кўриниши бўлиб ундан қўлланишига кўра фарқ қилади.

Нутқий мақсаду вазифа тақозо қилса қаралмиш от билан ҳам ифодаланиб содда йиғиқ гап ҳосил бўлади: **Китоб боланики**. Бундай ҳолда қаралмиш ҳам луғавий, ҳам морфологик восита билан ифодаланганидан биринчиси иккинчисини равшанлаштиради.

Қаратқични конкретлаштириш назарда тутилса сўз бирикмаси (*шўх боланики, кексайган аёлники*), иккаласи ҳам конкретлашса содда ёйиқ гап ҳосил бўлади (**Коптоқ шўх боланики. Асо кексайган аёлники**).

2. Эгалик ифодалашда фаол иштирок этадиган иккинчи луғавий восита **олмошдир**. Олмошнинг бир ўзи (ўзаги) эгалик ёки унинг битта узвини аниқлашмайди. Олмошнинг барча тури кўшимча ёрдамида ёки транспозиция натижасида (отлашганда) эгалик ифодаловчи воситага айланади.

Эслатма. Флексив тилларда эгалик, аниқроғи қаратқич айрим олмошнинг ўзагидан аниқлашилади. Бундай сўзлар эгалик олмоши деб аталади: мой — mein — шу, твой — dein — уонг каби.

Ҳешилик олмоши шахс (мавжудот) маъносини аниқлаганидан эгалик ифодалашда от каби етита кўшимча билан ҳамкорлик қилади. Бундай ҳолда беш қаторли парадигма ҳосил бўлади.

Битта кўшимча (*-ники*) ёрдамида эгалик сўз шаклида ифода этилади. Кўшимча олмош билан бевосита бирикиб икки

узвли шакл ҳосил бўлади. Бунда олмош қаратқични, қўшимча қаралмишни билдиради:

Қаратқич	Қаралмиш
ме биз се сиз у	ники

Нутқий мақсаду вазифа талаб қилса қаралмиш от билан ҳам ифода этилиб конкретлашади. Олмош кесимга хос ўринда келиб гапнинг ядросини ташкил этади: **Китоб меники**. Олмош кесимга хос ўринда келмаса гап бўлаги вазифасини бажаради: **Меники яхши. Меникини олди**.

Кишилик олмошига келишик қўшимчаси (-нинг) бирикканда ҳам олмош қаратқични англади. Қўшимча синтактик алоқа воситаси бўлганидан сўз шаклида эгаликнинг иккинчи узви (қаралмиш) ўз ифодасини топмайди. Қаралмиш от билан ифода этилиб уч узвли сўз бирикмаси шаклланади: *биз + нинг мактаб, сиз + нинг мактаб*. Лекин отнинг луғавий хусусияти барча кишилик олмоши билан бирикишга имкон бермайди (*менинг, сенинг, унинг мактаб* деб бўлмайди). Шунинг учун отга кўпинча синтактик алоқа хос бўлган иккинчи восита ҳам бириқади. Натижада тўрт узвдан иборат беш қаторли бирикма ҳосил бўлади:

Қаратқич	Синт. алоқа воситаси	Қаралмиш	Қаратқич
ме биз се сиз у	нинг	ака китоб	(и)м (и)миз (и)нг (и)нгиз (с)и

Уч узвли бирикмада қаратқич олмош билан ифодаланиб таъкидланади. Тўрт узвли бирикмада олмош қўшимча билан ифодаланган қаратқични таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш вазифасини бажаради. Бинобарин ҳиссий баёнда қаратқични ифодалаш учун олмошнинг қўлланиши тўғри бўлади. Эгаликнинг денотатив хусусиятига коннотация қўшилиб ифоданинг таъсир кучи ортади.

Ноҳиссий баёнда эса қаратқични таъкидлаш, ажратиб кўрсатиш шарт бўлмайди. Қаратқични фақат қўшимча билан ифодалашнинг ўзи кифоя қилади. Бундай ҳолда ифода зоҳиран сўз кўринишида бўлса ҳам мазмунан сўз бирикмасига тенг бўлади. Бу флектив тилларга қиёсланганда яққол намоён бўлади: *китоб + им — моя книга, mein Buch, my book.*

Қаратқич ифодаланишидаги ана шу фарқни инобатга олмаслик кишилик олмошини нотўғри, ноўрин қўллашга олиб келади ва буни ажнабий тил (рус, инглиз, немис тиллари) таъсири оқибати деб изоҳлашга тўғри келади. Шўро даврида масаланинг шу жиҳатига етарли эътибор берилмаганлигидан бундай қусур фақат таржима асарларда эмас, грамматикага доир адабиётларда ҳам кўзга ташланади. Бинобарин мазкур камчилик грамматик меъёр белгилловчилар нутқида ҳам учрайди. Оқибатда эстетик омил инобатга олинмай нутқ маданиятига путур етади. Эндиги вазифа масаланинг шу жиҳати ҳам инобатга олиниб қоида қилиб берилмоғи, бошқача айтганда коддификация қилинмоғи даркор.

Ўзлик олмоши мавжудот (шахс) ва унинг белгисига бетараф бўлиб етита қўшимча, от ва кишилик олмоши билан ҳамкорликда эгалик ифодалашда иштирок этади. Бундай ҳолда икки, уч узвли сўз шакли ҳамда уч, тўрт, беш, етти узвли сўз бирикмаси ёки содда гап ҳосил бўлади.

Икки узвли шакл олмош ва бешта қўшимчадан тузилади. Олмош қўшимча билан биргаликда битта тушунча (эга, субъект)ни англатганидан эгалик категориясига дахли бўлмай шахс, сон ва ҳурмат категорияси воситаси ҳисобланади: *ўз + имиз, ўз + инг, ўз + ингиз, ўз + и.*

Икки узвли шаклга *-ники* ва *-нинг* қўшилиб уч узвли икки хил эгалик шакли ҳосил бўлади. Биринчи қўшимча ёрдамида эгалик тўлиқ шаклланиб олмошнинг ўзаги қаратқични, бешта қўшимча унинг шахс, сон ва ҳурматга муносабатини кўрсатиб *-ники* қаралмишни билдиради:

Қаратқич	Шахс, сон ва ҳурмат қўшимчаси	Қаралмиш
уз	им имиз инг ингиз и	ники

Бу шакл кесимга хос ўринда келса предикативлик (шахс, замон, майл, сон ва ҳурматга муносабат) англашилиб эгалик тушунчаси билан йўғрилган гап ҳосил бўлади (*Китоб кимники? — Ўзиники*). Ташқи синтактик алоқа зуҳур бўлиб предикативлик бошқа восита билан ифода этилганда эгалик тушунчасини англатувчи гап бўлаги вазифасида келади (*Ўзингники ўзагингни тортар*).

Нутқий мақсаду вазифа қаралмишни конкрет — лаштиришни тақозо қилса от ёки кишилик олмоши қўлланиб икки бош бўлакли гап ҳосил бўлади (*Китоб ўзимники. У ўзимники*), Қаратқични таъкидлаш назарда тутилса беш узвли бирикма ҳосил бўлади-ю, унинг синтактик моҳияти сақланиб қолади (*ме + нинг ўз + им + ники, Аҳмад + нинг ўз + и + ники*). Қаратқични таъкидлаб қаралмишни равшанлаштириш талаб этилса ҳам от, ҳам кишилик олмоши биргалиқда қўлланиб содда ёйиқ гап ҳосил бўлади (*Китоб менинг ўзимники*). Лекин бундай ифода тарзи ўзбек тили систем тузилишининг бош хусусиятига (тежамкорликка) зид бўлганидан ниҳоятда кам ишлатилади.

Икки узвли шаклга *-нинг* қўшилганда эгаликнинг фақат битта узви (қаратқич) аниқ ифода этилади. Келишик қўшимчаси синтактик алоқа воситаси бўлганидан қаратқични қаралмиш билан боғлаб тўрт узвли бирикма ҳосил бўлади (*ўз + имиз + нинг китоб, ўз + ингиз + нинг китоб*). Бу бирикманинг ясалиш ва қўлланиш имконияти чекланган бўлганидан кўпинча зоҳиран беш узвли бирикма ишлатилади:

Қаратқич	Шахс,сон ва ҳурмат қўшимчаси	Синтактик алоқа воситаси	Қаралмиш	Қаратқич
уз	им имиз инг ингиз и	нинг	ака китоб	(и)м (и)миз (и)нг (и)нгиз (с)и

Бундай бирикмада икки марта ифода этилганидан қаратқич ҳам, синтактик алоқа ҳам таъкидланади. Таъкид даражаси янада юқори бўлса бирикма кенгайиб узв сони етита бўлади (*ме+нинг ўз +им+нинг китоб+им*). Бундай ҳолда

қаратқич ҳам, синтактик алоқа ҳам уч мартадан ифода этилгани боис такрор ифодада ғализлик туғдиради. Шу сабабли бу бирикма деярли ишлатилмайди.

Ўзбек тили систем тузилишига сўз ва қўшимчанинг тежаб ишлатилиши хос бўлганлигидан кўпинча уч узвли бирикма ишлатилади:

Қаратқич	Қаралмиш	Қаратқич
ўз	ака китоб	(и)м (и)миз (и)нг (и)нгиз (с)и

Кўринадики, қаратқич қўшимча билан ифодаланиб олмош билан равишланшади. Шунинг учун бу бирикмага коннотация (ажратиб кўрсатиш) хос.

Коннотация даражаси юқори бўлса кишилик олмоши ҳам қўлланиб беш узвли бирикма ҳосил бўлади:

Қаратқич	Синт.алоқа воситаси	Қаратқич	Қаралмиш	Қаратқич
ме биз се сиз у	нинг	уз	ака	(и)м (и)миз (и)нг (и)нгиз (с)и

Бундай ҳолда қаратқич қўшимча билан ифода этилиб иккита сўз билан таъкидланади. Бунга нутқий вазият кўп учрамайди, шунинг учун мазкур бирикма кам қўланади.

Олмонийнг бошқа турларидан кишилик олмоши каби шахс (маъжудот) аниглашгани қўшимча ёрдамида эғалик ифодаланида иштирок этади: ким + *ники*, ким + *нинг* (*китоб + и*), ҳамма + *ники*, ҳамма + *нинг* (*китоб + и*). Шахс анигламайдиган олмош транспозиция патижасида (отлашганда) эғалик воситасига айланади (*шу + нингиз*, *шу + ники* каби).

3. Сифат ўзак, негизидан аниглашиладиган белги, хусусият маъносига шахс (маъжудот) маъноси қўшилса эғалик ифодалайдиган олтига қўшимча билан бириқади.

Қаратқични кўрсатувчи қўшимчалар бирикканда икки узвли сўз шаклидан иборат беш қаторли парадигма ҳосил бўлади:

Қаралмиш	Қаратқич
тунғич кенжа	(и)м (и)миз (и)нг (и)нгиз (с)и

Нутқий мақсаду вазифа тақозо қилса қаратқич яна битта восита (кишилик олмоши ёки от) билан ифода этилиб тўрт узвли сўз бирикмаси шаклланади:

Қаратқич	Синт.алоқа воситаси	Қаралмиш	Қаратқич
ме биз се сиз у (Аҳмад)	нинг	тунғич кенжа	(и)м (и)миз (и)нг (и)нгиз (с)и

Қариндошлиқни билдирувчи от қаратқич бўлиб келганда ўзининг қаратқичи бўлганидан қаралмиш вазифасини ҳам бажариб зоҳиран беш, ботинан олти узвли бирикма ясалади:

Қаратқич, қаралмиш	Қаратқич	Синт.алоқа воситаси	Қаралмиш	Қаратқич
жиян амаки	(и)м (и)миз (и)нг (и)нгиз (с)и	нинг	тунғич кенжа	(с)и

Янги қўшилган қаратқични таъкидлаш зарурати бўлса кишилик олмоши қўлланади. Натижада зоҳиран етти, мазмуний-синтактик жиҳатдан саккиз узвли бирикма тузилади:

Қаратқич	Синт.алоқа воситаси	Қаратқич, қаралмиш	Қаратқич	Синт.алоқа воситаси	Қаралмиш	Қаратқич
ме биз се сиз у	нинг	жиян амаки	(и)м (и)миз (и)нг (и)нгиз (с)и	нинг	тунғич кенжа	(с)и

Бу бирикмада коннотация даражаси юқори бўлганлигидан

ниҳоятда кам ишлатилади.

Ташқи синтактик алоқа ўнг томонга қараб йўналса тўрт узви бирикма ясалади (**яхши** + **нинг** **сўз** + **и**). Отлашган сифат қариндошликни билдирса беш узви бирикма тузилади (**кенжа** + **м** + **нинг** **кийим** + **и**).

Отлашган (транспозицияга учраган) сифат қариндошликни аниқлашга унинг ўзақ, негизига қаралмишни кўрсатувчи қўшимча (**-лики**) ҳам бевосита бирика олмайди. Ундан олдин қаратқични билдирувчи қўшимча қўшилиб зоҳиран уч, мазмунан тўрт узви сўз шакли ҳосил бўлади:

Қаратқич, қаралмиш	Қаратқич	Қаралмиш
тўнғич кенжа	(и)м (и)миз (и)нг (и)нгиз (с)и	ники

Қўшимча билан ифодаланган қаралмишни конкретлаштириш назарда тутилса эга (субъект) вазифасида от ёки кишилик олмоши қўлланиб гап ҳосил бўлади (**Китоб кенжамники, у тўнғичимники**). Қўшимча аниқлаш қаратқичини равшанлаштириш ёки таъкидлаш талаб этилса сўз (от ёки олмош) қўлланиб зоҳиран беш, мазмуний-синтактик жиҳатдан олти узви бирикма юзага келади:

Қаратқич	Синг. алоқа воситаси	Қаратқич, қаралмиш	Қаратқич	Қаралмиш
ме биз се сиз у	нинг	тўнғич кенжа	(и)м (и)миз (и)нг (и)нгиз (с)и	ники

От сифатлашганда эгаликка дахлдор еттинчи қўшимча (**-ли**) ни олади. Бундай ҳолда икки узви сўз шакли ҳосил бўлиб ўзақдан аниқлаш белги, хусусиятга эгалик ифодаланади (**маза** + **ли**, **ақл** + **ли**).

Бу шакл кесимга ҳос ўринда келса бир ўзи фикр аниқлаш гап бўлади (**Қовун қандай?** – **Мазали**). Нутқий мақсаду вазифа тақозо қилса эга алоҳида сўз билан ифода этилиб содда гап кенгайди (**Қовун мазали**).

4. **Феълнинг ўзак**, негизи эгаликка дахлдор қўшимчалар билан бевосита бирика олмайди. Бунга феълнинг туркумловчи маъноси (иш-ҳаракат) монелик қилади. Феъл эгалик ифодалашда иштирок этиши учун унинг ўзак, негизига аввало хословчи, бошқача айтганда ўзгаловчи [26,144;18,18] қўшилади. Бу қўшимча феълнинг луғавий-грамматик хусусиятини қисман ўзгалаб эгалик ифодалаш учун имконият яратади.

Феълнинг хословчи шаклига қаралмишни билдирувчи қўшимча (-ники) қўшилса икки қисми шакл ҳосил бўлади. Хословчи қўшимча ўзакка бирикса биринчи қисм икки, негизга бирикса уч ва ундан ортиқ узвдан тузилади (**мин+ган+ники, иш+ла+й+ди+ган+ники**). Бундай ҳолда битта сўзда қаратқич ва қаралмиш ҳамда уларнинг муносабати ўз ифодасини топиб сўз шакли мазмуний-синтактик жиҳатдан сўз бирикмасига тенг бўлганлигидан юқори даражада тежамкорлик зуҳур бўлади. Қаралмишни равшанлаштириш назарда тутилса от қўлланиб гап ҳосил бўлади (**От минганники. Мукофот ишлаганники**).

Феълнинг хословчи шаклига қаратқични билдирувчи қўшимча қўшилганда сўзда узв сони учтадан еттигагача бўлиб беш қаторли парадигма ҳосил бўлади:

Ўзак,негиз	Хословчи қўшимча	Қаратқич ёки шахс,сон ва ҳурмаг қўшимчаси
ол ишла	ган (а) ётган адиган (йдиган) (и)ш	им имиз инг ингиз и

Кўринадики, парадигмада шакл сони йигирмата. Шаклларнинг бирортаси ҳам эгаликни аниқ ифодаламайди: чунки феълнинг ўзак, негизига мавжудот тушунчаси хос эмас.

Шаклнинг биринчи қисмидаги узвлар хусусияти (валентлиги ва маъноси) қулайлик туғдирса эгалик ифодаланаяди: **Олган+им шу**. Бу мисолда ўзақдан англашилган ҳаракатни хословчи қўшимча ҳолатга айлантиради. Валентлик воситаси (**ўша**) ёрдамида феъл шаклида мазмуний транспозиция рўй бериб мавжудот маъноси юзага чиқади. Натижада -им қаратқични қўрсатувчи воситага айланиб хосланган шакл қаралмиш вазифасини бажаради. Бундай сўз шакли қаратқич ва қаралмишни англатганидан мазмунан сўз бирикмасига тенг бўлади. Нутқий мақсаду вазифа тақозо қилса қаратқич от ёки

олмош билан ифодаланиб зоҳиран ҳам сўз бирикмаси ҳосил бўлади: **менинг олганим, унинг олгани, Аҳмаднинг олгани** ва ҳоказо.

Валентлик воситаси ёрдамида хосланган шаклда мазмуний силжиш рўй бермаса ҳаракат-ҳолат маъноси устувор бўлиб *-им қўшимчаси қаратқични англамайди; кесимлик кўрсаткичига айланиб шахс, сон ва ҳурмат маъноси воқеланади: Олганим йўқ. Кўришингиз керак.*

Юқорида эгалик воситаларидан бир қисмининг мазмуний-синтактик хусусияти қисқача изоҳланди. Систем-функционал ёндашув *ака+си+ники, ўқитувчи+нинг ўз бола+си, бола+си+нинг хулқ+и, ўша киши ака+си+нинг ўз бола+си* каби сўз ва сўз бирикмаларининг ҳам мазмуний-синтактик хусусиятини баён қилишни тақозо этади. Бу иш махсус тадқиқотда амалга оширилади.

Эгалик ифодалашда сўз шакли ва сўз бирикмасининг ҳамкорлик қилиши уларнинг муносабати (маънодошлиги)ни нутқий маданият ва эстетик жиҳатдан махсус тадқиқ қилишни ҳам талаб қилади. Бундай ҳолда ажнабий тил таъсирини пайқаб адабий тил меъёрига риюя қилинган-қилинмаганлигини аниқ кўрсатиш имконияти туғилади. Ушбу фаслнинг учинчи қисмида айрим бадий матн шу нуқтага назардан таҳлил қилинади.

III

Ёзувчи ва адабий тил меъёри. Ушбу фаслда эгалик воситаларидан икки узв беш қаторли сўз шакли ва тўрт узв беш қаторли сўз бирикмасининг хусусиятини қисқача баён қилиш кўзда тутилади. Аниқроқ қилиб айтганда I,II шахсда қаралмишининг от билан, қаратқичнинг эгалик қўшимчаси ҳамда эгалик қўшимчаси ва кишилиқ олмоши билан биргаликда ифода этилиши олиб қаралади. Мазкур воситаларнинг учраш миқдорини аниқлаб, мазмуний-синтактик хусусиятини таҳлил қилиш мақсадида Абдулла Қаҳҳорнинг насрий асарларидан тўрттаси танланиб жами 923 саҳифа матн кузатилди. Статистик таҳлил натижаси қуйидаги жадвалда кўрсатилган.

Т / р	Асар номи	Ёзилган йили	Саҳифаси	Шаҳси	Учраш миқдори		
					жами	эгаллик қўшимчаси	эгаллик қўшимчаси ва кишилик олмоши
1.	Сароб	1930–1934	285	I II	217 194	183 174	34 20
2.	Қўшчинор чироқлари	1951	315	I II	587 370	524 345	63 25
3.	Синчалак	1958	182	I II	221 127	198 108	23 19
4.	Ўтмишдан эртақлар	1965	141	I II	1090 83	1056 78	34 5
	Жами:		923		2889	2666	223

Жадвалдан кўринидаки, мазкур асарларда қаратқичнинг битта восита билан ифодаланиши унинг иккита восита билан ифодаланишига нисбатан 12 барабар кўп учрайди. Айти пайтда бу нисбатнинг I ва II шахс, шунингдек барча асарда бир хил эмаслиги кўришиб турибди. Чунончи қўшимча билан ифодаланган қаратқич унинг қўшимча ва олмош билан ифодаланишига нисбатан I шахсда 5,5 – 31, II шахсда 6–15 барабар кўп ишлатилган. Мазкур воситалар орасидаги фарқ «Ўтмишдан эртақлар»да энг катта бўлиб, бунинг сабаби воқеа – ҳодисанинг асар қаҳрамони Абдулла тилидан баён қилинганлигидир. Бу асарда I шахс энг кўп қўлланганлиги ҳам шу билан изоҳланади.

Энди мазкур воситаларнинг мазмуний-синтактик хусусиятига тўхталамиз.

Аввало қаратқичнинг битта восита (фақат қўшимча) билан ифодаланишини олиб қараймиз. Бундай ҳолда ички синтактик алоқа рўй бериб икки узвли сўз шакли ҳосил бўлади. Узвлар алоқа-муносабатининг натижаси ўлароқ эгаллик маъноси шаклланади. Бу маъно турли кўринишга эга. Чунки узвлардан бири грамматик восита бўлиб фақат инсонни, иккинчиси луғавий восита бўлиб инсондан бошқа мавжудотни ҳам англатади. Эгалликнинг кўриниши луғавий восита мазмунига боғлиқ.

Қаралмиш тана аъзоси, кийим-кечак, асбоб-ускуна,

нарса-буиом кабиларни англатувчи отдан ифодаланганда эгалик соф кўринишда намоён бўлади: бошим, оёгинг, болдирум, кўзинг; кўйлагим, чоригим, этигинг, болғам, болтанг, арранг ва ҳоказо.

Қаралмиш бошқа мазмуний гуруҳга мансуб отлардан ифодаланганда эгалик субъект-объект орасидаги турлича муносабат кўринишида воқеланади. Жумладан қаралмиш вазифасида қариндошликни билдирувчи от келганда эгалик қон жиҳатдан ёки никоҳ туфайли ҳосил бўлган яқинлик тарзида воқеланади: отам, аям, аком, амаким, аммам, ўғлинг, қизинг, овсининг ва б.

Олд, орқа, ён, уст, биқин, ора, атроф каби отлар аниқланмиш бўлиб келганда эгалик III шахсининг I ёки II шахсга масофа жиҳатдан яқинлиги тарзида зуҳур бўлади.

Ётоқхона, меҳмонхона, кўча, қишлоқ, шаҳар, юрт, ўлка, мамлакат, қитъа каби отлар аниқланмиш вазифасида қўлланса эгалик I ва II шахс вақтинча ёки доимий яшайдиган маконни кўрсатишдан иборат бўлади.

Мақтаб, гимназия, коллеж, лицей, институт, университет каби отлар аниқланмиш сифатида ишлатилса таълим муассасаси сўзловчи ёки тингловчига нисбат берилади.

Хўжалиқ, завод, фабрика, бошқарма, бирлашма сингари отлар аниқланмиш вазифасини бажарса эгалик маъноси иш жойининг I ёки II шахсга нисбат берилишидан иборат бўлади ва ҳоказо.

Маълум бўладики, икки узви сўз шаклида луғавий ва морфологик унсурнинг бирикиш натижасида ҳосил бўладиган умумий маъно соф эгалик, қарашлилик, хослик, мансублик, яқинлик каби кўринишларга эга.

Узвлари ички синтактик вазифасига кўра қаратқич-қаралмиш, мазмунан субъект-объект бўлганлигидан эгалик шакли мураккаб тушунча англаб билинади. Фикр ифода қилинганда олмагаги учун бир ўзидан гап шакланмайди. Ташқи синтактик алоқа ёрдамида кесим билан бирикиб гапни кенгайтириш учун хизмат қилади. Унинг қўлланиб-қўлланмаслиги нутқий амал учун зарур-нозарурлиги ва гап ҳосил қилувчи бўлак (кесим)нинг валентлигига боғлиқ бўлади. Нутқий амал учун зарур бўлса қўлланиб кесим вазифасидаги сўз билан бирикади ва битта бўш ўринни эгаллайди. Бундай ҳолда гап камида икки сўзли бўлади: Дадам кулди (4,99). Хотинингиз ёмонмиди? (3,32). Саводингиз борми? – Саводим йўқ (1,117). Отингиз нима? (1,75). Бу гапларда

ташқи синтактик алоқа тартиб воситасида амалга ошган бўлиб, сўз шаклида объект бўлган қаралмиш айни пайтда субъект вазифасини бажаради. Кесимнинг мазмуний-синтактик валентлиги имкон берганда қаралмиш гапда ҳам объект вазифасида келади. Ташқи синтактик алоқа келишиқ қўшимчаси ёки кўмакчи ёрдамида амалга ошиб бўш ўринни тўлдирувчи эгаллайди: **Маслаҳатингни эшитайлик!** (3,299). **Хотинингдан қўрқасанми?** (1,218). **Лафзингиздан қайтасизми?** (4,52).

Нутқий мақсаду вазифа тақозо қилса гапда иккита бўш ўрин эгалланади: **Маҳаллада обрўйимиз ошиб кетди** (4,76). **Қишлигимизни ҳозирдан ғамлаб олдиқ** (2,23).

Бундай гапларда отнинг луғавий мазмунига кўра қаралмиш турли даражада конкретлашади. Эгалиқ шакли битта гап(микроматн)да такрор қўлланганда ҳам шундай бўлиши мумкин: **Мана, укангиз олдингизда** (1,248). — **Онам бор, укам бор** (2,152). **Бор, ўғлим, этигингни олиб чиқ, аканг кўрсин** (2,24). Қаралмиш такрор воситасида макроматн (бир неча гап)да ҳам турли даражада муайянлашади: **Ўғлинггни тирик етим қилма. Боланг туфайли ҳар қанча оғирчилик бўлса устингга ол. Бу қарз болангдан қайтади** (2,28).

Юқорида кесим валентлигига кўра гапнинг ҳажман кенгайишни кўрдик. Гапнинг ҳажми қисман қаралмиш валентлигига ҳам боғлиқ бўлади: **Озгина сутингиз йўқми?** (1,233). **Қанча ерингиз бор?** (1,76). **Кўзлаган одамингиз борми?** (3,196). Бундай ҳолда эгалиқ қўшимчасини олган от учта вазифа бажаради: қаралмиш, субъект ва аниқланмиш.

Нутқий мақсаду вазифа қаралмишни таъкидлаш, ажратиб кўрсатишни тақозо этса эгалиқ шаклининг бир ўзи алоҳида қўлланиши мумкин. Бундай ҳолда қаралмиш салмоқдор бўлиб рема вазифасини бажаради: — **Ким? — Эрим...** (2,130).

Қаратқич II шахсда бўлганда ҳам қаралмиш рема вазифасида келади: [— **Саводингизни чиқариб қўйишиптими? — Ким? — Билмасам**]. **Домлангиз. Домлаларингиз** (2,18).

Юқоридаги мисолларда эга вазифасидаги қаралмиш таъкидланган бўлса қуйидаги мисолда таъкидланган қаралмиш тўлдирувчи бўлиб келган: **Нимангга ишонасан?! Чиройинггами?!** (1,219).

Қаралмиш микроматнда такрорланиб қўлланганда ҳам рема вазифасида келади. Бундай ҳолда у гап бошида келиб гап

ичида такрорланади. Такрор таъкид воситаси вазифасини бажаради: **Онанг**, *умид билан бешигингни тебратган шу бечора онанг сендан нима кўрди?* (2,13). Таъкид даражаси юқори бўлса эгалик шакли гапдан олдин келади: **Қайнатангиз...** *Бўлажак қайнатангиз ҳақида ҳозирдан шунақа десангиз...* (3,273).

Кўринадики, эгалик шаклида қаралмиш бир ёки иккита луғавий восита билан ифодаланиб турли даражада конкретлашади ёки таъкидланади. Қаратқич фақат грамматик восита (қўшимча) билан ифода этилганидан конкретлашмайди ҳам, таъкидланмайди ҳам. Бундай ҳолда қаратқич вазифасидаги сўз тежалади.

Нутқий мақсаду вазифа тақозо қилса қаратқич луғавий восита билан ҳам ифодаланиб конкретлашади ёки таъкидланади. Луғавий восита сифатида кишилиқ олмошининг қаратқич келишиги ишлатилади: *менинг, бизнинг, бизларнинг, сенинг, сенларнинг, сизнинг, сизларнинг*. Бу олмошларнинг ўзаги эгалик субъектини билдирса келишиқ қўшимчаси ташқи синтактик алоқани шакллантиради. Бошқача айтганда эгалиқ қўшимчасининг мазмуний-синтактик валентлиги зуҳур бўлиб сўз шакли чап томонга қараб кенгаяди ва тўрт узв беш қаторли сўз бирикмаси ҳосил бўлади. Бундай сўз бирикмаси тушунча англагандан коммуникатив бирлик (гап) бўла олмайди. Шунинг учун кўпинча микромагн (сода ёки қўшма гап)да ишлатилиб уни кенгайтириш учун хизмат қилади. Тема ё рема таркибига киради ёки бир ўзи шу вазифани бажаради. Бундай ҳолда энг кичик гап уч сўздан иборат бўлади: — *Менинг саволим бор...*(3,220). — *Менинг сўзим қисқача* (2,52). *Менинг ҳам иштахам йўқ* (1,151). Бу мисолларда қаратқич қаралмишдан бевосита олдин келган. Қаралмиш валентлиги зуҳур бўлса улар бир-биридан ажратилиб сўз бирикмаси кенгаяди: **Менинг** *муайян ўрним йўқ* (1,26). **Менинг** *бу уйда шу болаган бўлак илинжим йўқ* (2,8). **Менинг** *сенга бўлган муҳаббатим ҳамон илгаригича* (1,198).

Қаратқич билан бирга қаралмиш ҳам таъкидланса сўз бирикмаси гап охирида келиб ажратилади: *Капсанчиларда Абдусаматқори деган одам бор, менинг боғам* (2,214— 215).

Айни бир гапда фақат сўзловчини эмас, тингловчини англаган қаратқич ҳам луғавий восита билан ифодаланиб таъкидланади: **Менинг эрим сизнинг хотинингизга** *шу кўз билан қараса нима қилар эдингиз?* (2,128). Буни кўриб

Қаландаров ҳайрон бўлди: «Калтак менинг елкамга тушаётибди-ку, нега сенинг орқанг қаваради?» (3,308).

Нутқ вазияти таъкид даражасининг юқори бўлишини тақозо қилса олмош бўлган ифодаланган қаратқич такрор қўланади: — Шу ёшимгача бирон киши менинг афтимга қараган эмас, бирон киши менинг номимни тилга олган ё бўлмаса менинг тўғримда бирпасгина ўйлаган эмас (2,197). Бу микроматнда сўзловчи (Сидиқжон) тингловчига (Канизакка) ўз тақдирдан нолиб гапирганидан ҳис-туйғу устун келиб тежамкорликка риоя қилинмайди. Лекин ифода воситалари тўғри танланганидан баёнда ғализлик ёки ортиқчалик сезилмайди.

Нутқий вазият талаби билан эгалик субъекти битта гапда ҳам таъкидланиб ҳам таъкидданмайди: Менинг домла+м йўқ, домла+м — икки кўз+им (2,18). — Биз ҳозир сенинг масала+нг+ни кўраётганимиз йўқ. Иккинчиси нима бўлганини масала+нг кўрилганда айтасан! — *gedu* (3,201).

Юқоридаги мисолларда биринчи эгалик субъекти таъкидланган бўлса қуйидаги мисолда иккинчиси таъкидланган: Қиз+им бисот қилиш ўрнига менинг бисот+им+ни тамом қилди... (1,226).

Битта микроматнда бир неча марта ишлатилганда эгалик субъектидан фақат биттаси таъкидланиши мумкин: Юраг+им шиф этиб кетди: *демак, ая+м менинг гаплар+им+ни gaga+м+га айтибди-га!* (4,148).

Эгалик субъекти рема бўлиб келганда сўз бирикмаси бир ўзи ишлатилиши мумкин: — Нима бу? — Менинг ҳикоя+м (1,228). Бу мисолда сўзловчи вазифасидаги эгалик субъекти таъкидланган бўлса қуйидаги мисолда тингловчи вазифасидаги эгалик субъекти таъкидланган: — Рангинг қочгандай... — Сенинг ҳам... (1,145).

— Бундай ҳолларда хабарнинг маълум қисми (тема) такрорланмаганидан тежамкорликка эришилади.

Тежамкорлик субъект ҳисобидан бўлиши мумкин: Кўйлагимни ечиб қўйдим (4,26). Қишлигимизни ҳозирдан ғамлаб олдиқ (2,23). Ҳеч атрофингга қарайсанми? (3,13). Уйингизни кўриб чиқасизми? (3,168). Бу мисолларда айни бир олмош (*мен, биз, сен, сиз*) билан ифодаланувчи ҳам эгалик субъекти, ҳам предикат субъекти тежалган. Нутқий мақсаду вазифа талаб қилса предикат субъекти сўз (олмош) билан ифодаланади, лекин

эгалик субъектини кишилик олмоши билан ифодалаб бўлмайди: **Сен эринг билан иноқмисан?** (1,216).

Тежамкорлик бошқача кўринишда ҳам намоён бўлади: **Мен хотинингдан, ўша дастмолқовоқдан камми?** (1,219). Бу мисолда предикат субъекти сўз (**мен**) билан ифодаланиб қўшимча (**-ман**) тежалган бўлса, эгалик субъекти қўшимча (**-инг**) билан ифодаланиб сўз (**сенинг**) тежалган. Предикат субъекти сўз билан, эгалик объекти (қаралмиш) такрор воситасида таъкидланганидан эгалик субъекти олмош билан таъкидланмаган. Акс ҳолда эстетик омилга риюя қилинмай нутқий маданиятга путур етар эди.

Қаҳрамон нутқининг ўзига хослигини кўрсатиш мақсадида қаратқич-қаралмиш қисман тежалмай ишлатилиши мумкин: **Аризадаги гапимдан бўлак гапим йўқ** (2,74). Бу мисолда эгалик субъекти биринчи сўзда тежалиб, иккинчи сўзда қўшимча билан ифодаланган. Қаралмиш от билан ифода этилган ва такрорланиб таъкидланган. Бу гап муаллиф нутқида ишлатилганда фикрни ихчам ифодалаш мақсадида такрордан фойдаланмаслик мумкин эди.

Хулоса қилиб айтганда Абдулла Қаҳҳор асарларида нутқий амал учун зарур-нозарурлиги, салмоқдор-носалмоқдорлигига қараб қаратқич-қаралмишдан бири ёки иккаласи тежаб тежалмайди, таъкидланиб таъкидланмайди. Хассос ёзувчи эстетик омилни назарда тутиб нутқий маданиятга риюя қилиб ажиабий тил таъсирига берилмайди. Аксар ҳолда фусункор, мафтункор матн яратади. Бу ҳозирги кунда ҳам барчамиз учун ибрат вазифасини ўтайди.

3-ФАСЛ. СЎЗ ВА ГАП МУНОСАБАТИ

Сўз билан гап муносабати феъл туркумида яққол намоён бўлади. Барча феълнинг ўзак ёки негизи орқали луғавий маъно (ҳаракат, ҳолат ва б.) билан биргаликда кесимлик (шахс, сон, замон, майл маънолари ва ҳурматга бетарафлик) ифодаланиб нутқий амал рўй беради. Шунга кўра феълнинг ўзак, негизи фақат лексикология эмас, морфология ва синтаксис бирлиги вазифасини ҳам ўтайди. Бир сўз шаклидаги бу бирлик гапнинг энг кичик кўриниши (ядроси)дир.

Бундан шу нарса маълум бўладики, борлиқнинг туркий

халқ онгида инъикос этиб тилга кўчиш жараёни феълнинг ўзак, негизда туркумловчи маъно билан боғлиқ бўлган тушунча ва фикр мужассам (синтез)лашувига олиб келган. Аниқроқ қилиб айтганда луғавий, грамматик, ҳатто коммуникатив маънодан бир қисми ўзак, негизнинг ўзида тажали топиб бир қисмига бетарафлик акс этади. Нутқий мақсаду вазифага қараб мазкур маънолардан ўзак, негизнинг ўзида жо бўлгани бирор восита ёрдамисиз намоён бўлаверади; бетараф бўлгани, шунингдек бошқа кўринишлари воқеланиши учун учун эса ташқи ёрдам ёхуд восита талаб этилади. Бу вазифани қўшимча, сўз (ёрдамчи ва мустақил), матний аёнлик, бирикунчанлик (валентлик), ургу, оҳанг, таъкид, жойлашув (ўрин), мазмуний таъсир (семантик ассимиляция ва диссимиляция), кўчиш, силжиш (транспозиция, трансформация), нутқ вазияти, шароити, ўрни, вақти, ижтимоий рол, мантиқан аёнлик каби лисоний восита ва ғайрилисоний омиллар баъжаради. Натижада энг кичик гап ҳажман турли даражада кенгайиб мазмунан ҳар хил кўриниш ва мураккаблик касб этади.

Лисоний восита ва ғайрилисоний омиллардан айрими битга гап доирасида амал қилса, айрими матндаги бошқа гапда жойлашади; баъзисининг ёрдами эса бошқа жумла мазмуни ёки матндан аён бўлади. Мазкур восита ва омиллар фақат асосий (бирламчи) маъноларнинг эмас, қўшимча (кўчма, иккиламчи) маъно ва хусусиятнинг намоён бўлишига ҳам кўмак беради. Натижада восита, парадигма, категория, майдонлараро алоқа зуҳур бўлиб тил системасининг яхлитлиги таъминланади.

Юқорида айтилганларни инобатга олиб гапнинг энг кичик кўриниши ва унинг кенгайишига назар ташлайлик.

Феълнинг ўзак, негиздан II шахс, бирлик, келаси замон ва бевосита буйруқ англашилади. Бу маънолар кесимликни шаклантирганидан ўзак, негиз мустақил гап тарзида учрайди (*Ол.Ишла*). Бетарафлик мавжуд бўлган маънолар эса бошқа восита ёрдамида ифода этилиб гап турли даражада кенгайди. Масалан ҳурмат ифодалаш керак бўлса *-(и)нг* қўшилади (*Ол+инг. Ишла+нг*), тўлдирувчи зарур бўлса сўз қўлланади (*Китоб ол*), ҳаракатнинг бажарилиш тарзи (аспекти)ни кўрсатиш назарда тутилса қўшимча ва сўз қўшилади (*Ўқи+б чик*) ва ҳоказо.

Худди шунингдек буйруқнинг бошқа кўринишлари, аниқроғи билвосита буйруқнинг турлари (III шахсга қаратилган буйруқ, кўчирма буйруқ, ўзлашгирма буйруқ) ўзак, негизга

қўшимча, тўлиқсиз феъл ва мустақил сўз қўшиш билан ҳосил бўлади. Хабар ва сўроқнинг ҳам энг кичик кўриниши мазкур шакл (ўзак, негиз)дан қўшимча ёрдамида ясалади (Ол+ди. Ишла+ди. Ол+ди+ми?). Шарт, истак, мақсад, гумон каби тушунча, фикрлар ҳам шу тарзда шаклланади.

Ушбу фаслда сўз билан гап муносабатини кўрсатиш мақсадида **ўзлаштирмалик** ва унинг ифодаланишига кенгроқ тўхталамиз.

Ўзлаштирмалик икки усул билан ифода этилади: бири синтактик, бири морфологик.

Синтактик йўл билан ҳосил бўлувчи ўзлаштир-маликнинг энг кичик кўриниши иккита ўзак, негизга қўшимча ёки ёрдамчи сўз қўшиш билан ясалади. Унинг бир неча андозаси бор, барчаси икки қисмдан иборат бўлади. Шулардан бири (ўзлаштира хабар)нинг биринчи қисми тўрт ёки беш узвдан, иккинчи қисми икки узвдан тузилади. Иккинчи қисм вазифасида қўлланувчи сўзнинг сони чекланган, биринчи қисмда эса морфологик восита сони чегараланган. Жумладан келишиқ қўшимчасидан фақат биттаси ёки у билан вазифадош бўлган кўмакчи ишлатилади: Ол+ган+у+ни айт+гу. Ол+иш+у+ни айт+гу. Ол+моқчи+лиг+у+ни айт+гу. Ол+ган+у ҳақиқа гапур+гу ва ҳоказо.

Шўро даврида ўзлаштирмаликнинг асосан ана шу тури назарий жиҳатдан тадқиқ қилиниб олий ва ўрта таълимга татбиқ этилди, яъни қойдалаштирилиб кодификация қилинди. Бу тур кўчирма гап билан қиёсан, у билан битта умумий сарлавҳа (ўзга гап) остида ўрганилди. Улар ҳақида докторлик ва номзодлик диссертациялари ёзилди [81;60;91], монографиялар чоп этилди [40;2;61]. Ўзлаштирмаликнинг ўзбек тили синтактик қурилишига хос-хос эмаслиги масаласида баҳслашилди [21;31]. Истиқлол даврида ҳам иккала ҳодиса биргалиқда тадқиқ қилиниб уларнинг қолипи (моделли) берилди [4].

Ўзлаштирмаликнинг ушбу тури зоҳиран содда, мазмунан қўшма гапга тенг келади. Акад. Ф.Абдураҳмонов таъбири билан айтганда бундай содда гапда иккита фикр ифодаланади. Бу айниқса флектив тиллар билан қиёсланганда яққол сезилади: *Китоб олганини айтми.* -- *Он сказал, что он покупал книгу.* -- *Er sagte, dass er ein Buch gekauft hat.* Ўзлаштира гапнинг олий ўқув юрти дарслигида содда гап шаклида бўлиши эътироф этилиб қўшма гап баҳсида берилиши [47] хорижий тил

таъсири билан изоҳланади.

Ўзлаштирмаликнинг иккинчи тури ўзбек тили систем тузилишининг ўзига хос хусусияти билан боғлиқ бўлиб унинг энг кичик кўриниши феълнинг ўзак, негизига қўшимча қўшиш билан ҳосил бўлади.

Шўро даврида ўзбек тили грамматик ҳодисаларини тадқиқ қилишда кўп ҳолда русча қолип ва андозалар асос қилиб олинган бўлса-да айрим олим томонидан ўзлаштирмаликнинг мазкур турига эътибор берилади. Жумладан проф. А.Ғуломов *-(u)б+gu* шаклини **ўтган замон эшитилганлик феъли** деб тусланиши, маъноси ва қўлланишини бетафсил баён қилади [56,401 – 402]. Акад. А.Ҳожиев мазкур шакл хусусиятини янада аниқроқ изоҳлайди. Унинг асосий маъносини бевосита кузатмаганлик деб эшитганлик ва кейин билганлик тарзида намоён бўлишини кўрсатади [49,137 – 139;4,354 – 355] Ғ.Н.Зикриллаев мазкур олимлар фикри, систем-функционал ёндашув, узви ва матний таҳлилга асосланиб *-(u)бgu* шаклининг эшитилганлик маъноси намоён бўлганда **Ўзлаштирама гап** ҳосил бўлишини айтади [15;17;74;76]. Лекин ўзлаштирмаликнинг бу тури махсус тадқиқ қилиниб назарий жиҳатдан етарли асосланмаганидан бўлса керак ўрта ва олий таълимга татбиқ этилиб дарслик ва қўлланмаларга киритилмади. Ушбу фаслда сўз билан гап муносабатини кўрсатишда ўзлаштирмаликнинг шу тури асос қилиб олинганлигининг боиси ҳам шу.

Ўзбек тилида морфологик йўл билан ҳосил бўладиган ўзлаштирмалик мазмунан уч хил кўринишга эга: 1)ўзлаштирама буйруқ,2)ўзлаштирама хабар (истак ва ҳоказо),3) ўзлаштирама сўроқ.

Мазкур маъноларни ифодалашда қуйидаги воситалар қўлланади: *-(и)бди*, *-ади(-йди)*, *-ган*, *-ган экан*, *-ган эмиш*, *-(а)р экан*, *-(а)р эмиш*, *-(а)ётган экан*, *-(а)ётган эмиш*, *-адиган (-йдиган) экан*, *-адиган (-йдиган) эмиш*, *-моқчи экан*, *-моқчи эмиш*, *-син экан*, *-син эмиш* ли шакллар ҳамда *от* (бошқа сўз туркумлари) *+экан*, *эмиш* тўлиқсиз феъли ва б.

Мазкур воситалардан биттасининг узви ва матний таҳлили натижасини қисқача баён қиламиз. Бу восита икки қисмдан тузилади. Биринчи қисмга ўзак, негиз (ўзак+ўзгаловчи қўшимча), иккинчи қисмга хословчи ва кесимлик қўшимчалари киради. Кесимликнинг асосий унсури бўлган шахс маъносига кўра уч қаторли тусланиш рўй беради. Қуйидаги жадвалда шу

кўрсатилган:

Шахс	Феълнинг узак, негизи	Хословчи қушимча	Шахс, сон ва ҳурмат қушимчаси
I II III	ол иш+ла	(и)б	ман, миз сан, санлар, сиз, сизлар ди, дилар
		(и) шибди	

Кўринадики, шаклнинг биринчи қисми бир ёки икки, иккинчи қисми икки ёки уч узвдан тузилиб энг ихчам кўриниши уч узвли бўлади. Худди шунингдек шакл мазмуний-синтактик жиҳатдан ҳам бир неча узвдан тузилган бўлиб биринчи қисм луғавий ва грамматик, иккинчи қисм фақат грамматик маъно ифодалаш учун хизмат қилади.

Иккинчи қисм узвлари орқали ўтган замон, реаллик, бевосита кузатмаганлик, шахс, сон ва ҳурмат маънолари турли даража ёки кўринишда ифода этилади. Бу қисм кесимликни тўлиқ шакллантириб структур-синтактик тугалликни таъминлайди. Шунинг учун шакл энг ихчам хабар ифодалаш учун етарли бўлади. Лекин мазкур маъноларнинг белгиланганлик даражаси ва нутқий мақсаду вазифага қараб хабар (гап) аксар ҳолда кенгайган тарзда учрайди.

Иккинчи қисм маънолари муайян система (категория, майдон) таркибига киради. Шунга кўра улардан ҳар қайсисининг семантик-функционал хусусиятини алоҳида олиб қараса бўлади. Бунда унинг шу системага бирлашувчи воситалар билан зоҳирий-ботиний муносабати ўрганилади. Бу ерда фақат ўзлаштирмалик ҳақида фикр юритамиз. Асосий мақсад аввало сўз ва гап муносабатини кузатиш бўлса, иккинчидан адабий меъёрга қай даражада риоя қилинганлигига ишонч ҳосил қилишдир. Манба сифатида бадиий матндан фойдаланилади.

II

Ёзувчи ва тежамкорлик. Ўзлаштирмаликни ифодалаш учун *-(u)бди* шаклининг қўлланиш миқдорини аниқлаб мазмуний-синтактик хусусиятини таҳлил қилиш мақсадида ушбу фаслда ҳам Абдулла Қаҳҳорнинг тўртта йирик насрий асари танланди. Статистик таҳлил натижаси қуйидаги жадвалда берилган:

Т/р	Асар номи	Ёзилган йили	Саҳифаси	Учраш миқдори			
				I	II	III	Жами
1.	Сароб	1930–1934	285	–	1	32	33
2.	Қўшчинор чироқлари	1951	315	–	1	144	145
3.	Синчалак	1958	182	–	2	147	149
4.	Ўтмишдан эртақлар	1965	141	1	1	265	267
	Жами:		923	1	5	588	594

Жадвалдан кўринадики, 923 саҳифа матнда *-(u)бди* шакли ўзлаштирмаликни ифодалаш учун 594 марта қўлланган. Лекин I, II шахс билан III шахснинг қўлланиши орасида кескин фарқ мавжуд. Бунинг сабаби шуки, I шахс сўзловчи бўлганидан ўзи амалга оширган иш-ҳаракатни ўзлаштириб баён қилиши мантиққа тўғри келмайди. II шахс нутқий амалда тингловчи сифатида иштирок этганидан у бажарган иш-ҳаракатни ҳам ўзлаштириб ифодалашга зарурат деярли сезилмайди. III шахс нутқий амал аъзоси бўлолмагани боис сўзловчининг у бажарган иш-ҳаракатни бевосита кузатиш имкони чекланган. Шунга кўра кўпинча уни бировдан эшитиб баён қилишига тўғри келади. Бу эса *-(u)бди* шаклининг III шахсда кўп ишлатилишига имкон беради. Абдулла Қаҳҳор ана шу имкониятдан маҳорат билан фойдаланади.

Айни пайтда *-(u)бди* шаклининг миқдори «Қўшчинор чироқлари» билан «Синчалак»да деярли тенг бўлгани ҳолда «Сароб» билан «Ўтмишдан эртақлар»да кескин фарқ қилади. Бу фарқ бадиий матн хусусияти билан изоҳланади. Маълумки, «Сароб»да бевосита мулоқот (суҳбат, савол-жавоб) ва теварак-атрофда рўй бераётган воқеа-ҳодиса тасвири устувор бўлса «Ўтмишдан эртақлар»да анча илгари юз берган воқеа-ҳодисалар ҳикоя қилинади.

Энди *-(u)бди* шаклининг мазмуний-синтактик хусусиятини қисқача баён қиламиз.

-(u)бди шакли структур-синтактик жиҳатдан тугалликни ифодалаб содда гапни шакллантиради. Лекин бундай гап мазмунан тугал бўлмайди. Негаки ўзлаштирма хабар икки унсурдан тузилади: 1)иш-ҳаракат (фикр) ва 2)ўзлаштирмалик. Биринчи унсур феълнинг ўзак ёки негизи билан, иккинчи унсур қўшимча билан ифодаланиб гапнинг ҳажми уларнинг валентлиги ва нутқий амал учун актуаллиги (зарур-нозарур, муҳим-номуҳимлиги)га боғлиқ бўлади.

Нутқий амал учун фақат учинчи (ўзга) шахс бажарган иш-ҳаракат муҳим бўлса феълнинг ўзак, негизи бир ўзи қўлланиб унинг валентлиги воқеланмайди. *-(u)бди* қўшимчасининг валентлиги эса кўпинча зухур бўлади. Шунга кўра гап ҳажми валентлик воситасининг ўрнига боғлиқ бўлади: **Кўришипти, [бозорда мурч, қалампир сотиб ўтирган эмиш]** (2,159). Нутқий мақсад иш-ҳаракат ва унинг эшитилганлигини ифодалаш бўлганидан ўзлаштирма гап биргина сўздан иборат. Иш-ҳаракат объекти Абдували деган бир киши бўлиб икки гап олдин турдош от (*куёв*) билан ифодаланган. Сўзловчи Анзират хола, тингловчи Самардаров, булар ҳам олдинги гаплардан маълум. Лекин *-(u)бди* шаклининг субъекти маълум эмас, макроматнда ҳам учрамайди. Шунга кўра сўзловчи хабарни кимдан эшитилганлигини билиб бўлмайди.

Нутқий мақсаду вазифага қараб хабар манбаи аниқ бўлиши мумкин: **Тобингиз қочипти... бизнинг бобой шунақа деб қолдилар** (3,264). Бу мисолда ҳам ўзлаштирма гап ихчам. Сўзловчининг Козимбек, тингловчининг Саида эканлиги олдинги гапдан маълум бўлади. Хабар манбаи аниқ шахс (Қалақдаров) бўлиб кейинги гапда сўз бирикмаси (бизнинг бобой) билан ифода этилган. Шунга кўра сўзловчи ўз отасининг фикрини ўзлаштириб баён қилганлиги англашилади.

Ўзак ва қўшимчанинг валентлиги зоҳир бўлса ўзлаштирма гап ҳажман анча кенгайди: **Эргаш йигитлари билан ўша кечаси Бувайдидан чиқиб кетибди. Бу хабарни бизга Али-лайлак етказди** (4,106). Бу мисолда субъект (*Эргаш*)нинг қўлланиши қўшимча валентлиги билан боғлиқ бўлса тўлдирувчи ва ҳолнинг ишлатилиши ўзак валентлигининг зоҳир бўлишига кўрадир. Хабар манбаининг ўрни эса юқоридаги мисолга ўхшаш бўлиб ўзга шахс (*Али-лайлак*)нинг ўзидан эшитилган иш-ҳаракат ўзлаштириб баён қилинган.

Ўзга шахснинг бирдан ортиқ иш-ҳаракати ўзлаштириб баён қилинса гап ҳажман янада кенгаяди: *Бироқ вофуруш Кулалани бозорда тутиб олибди, бир-икки шапалоқ уриб, қўлидаги учта ўроқни тортиб олибди. Кулала йиғлаб келди (4,53).* Шуниси диққатга сазоворки, бу мисолда ўзлаштирмаликни кўрсатувчи нутқ феълидан фойдаланилмаган.

Ўзга шахс амалга оширган¹ айна бир иш-ҳаракат иккита мустақил содда гап орқали ўзлаштириб берилиши ҳам мумкин: — *Мирза Муҳиддин билан Аббосхон қамалибди. Сиёсий игора қамабди. Марказдан одам келди!* (1,282). Объектни таъкидлаш мақсадида субъект орқага сурилиб иш-ҳаракат такрори рўй берган бўлса макроматн охирида гап (*шу айтди*) тежаиб ихчамликка эришилган.

Юқоридаги мисолларда III (ўзга) шахснинг фикри ўзлаштириб баён қилинган бўлса қуйидаги мисолда II шахс (тингловчи)нинг иш-ҳаракати ўзлаштириб баён этилган: — *Бизнинг бобойни жуда яхши билиб олибсиз. У кишини партия мажлисида интизомга бўйсундирибсиз. Сизни орқа қилиб, хотинлар у кишини танқид қилишибди... Аъзамжон билан Тошкентда кўришган эдим, ўша гапириб берди* (3,266).

Юқоридаги микро- ва макроматнларда хабар манбаи ўзлаштира гапдан кейин келган. Нутқий мақсаду вазифа тақозо қилса хабар манбаи ўзлаштира гапдан олдин туради. Бундай ҳолда аввал нутқий амал учун муҳим (салмоқдор) ҳисобланган бирор воқеа-ҳодиса ҳақида хабар берилади-ю, кейин муайян иш-ҳаракат ўзлаштириб баён қилинади: *Шу чоқ эшик худди мушук таталагандай тақирлади-га, секин очилиб, Эшоннинг калласи кўринди. Раис Саидани айттириб юборибди* (3,169). *Ҳа, айтгандай, Ўртоқ Самандаровнинг гапларида сиз йўқ эдингиз. Цемент келипти, тўғонга* (2,143). Иккала мисолда ҳам ўзлаштира гап ҳажман ихчам. Бундан ташқари нутқ феъли ҳам тежалган.

Хабар манбаини ифодалашда кўпинча нутқ феълидан фойдаланилади: *Ойниса воқеани гапириб бёрди.*

Азонда раис билан меҳмон иккови ўша участкага келибди. Бояги киши соатига қараб турибди. Ойниса жон-жаҳди билан урииб, чорак соатда салкам ўн олти килограмм пахта терибди. Кетишибди. Икки кундан кейин район газетасида Ойнисанинг *оти чиқибди* (3,303). Бу мисолда хабар манбаи бир абзац, бир гапдан, ўзлаштира хабар эса бир абзац олти гапдан тuzилган.

Ўзлаштира гаплардан биттаси биргина сўз (кесим)дан иборат. Кесимнинг субъекти абзац бошидаги гапда берилган. Уни такрорламаслик битта фикрни ўта ихчам ифодалаш имконини берган.

Ўзлаштира гапдан тузилган абзац янада катта бўлиши мумкин: *Қаландаров... Саидага Эшоннинг саргузаштини гапириб берди.*

Эшон отасининг васиятига амал қилиб, тўрған жой тегмайдиган, пойгакда чой тегмайдиган бир одам бўлиб етишибди, узоқ вақт ҳаётга йўлини тополмай юрибди, ниҳоят шундай бўлибдики, бутун умидини оладиган хотинига боғлабди: бирон уйли-жойли хотин бўлса, рўзғори, бисоти бўлса... Эшон, кияти холис экан, ўттиз икки ёшида шундай хотинга, яъни мана шу Кифоятхонга учрабди. Кифоятхон ҳам савдогар эридан қолган ҳовличанинг деворини баланд олдириб, рўзғорига гарр қўндирмай, мўмингина бир эрнинг кўйида ўсма қўйиб, сурма тортиб юрган экан, ўзидан беш ёш кичик, қиз олмаган йигит Эшонни гарров ичкўёв қилиб олибди ва ўша йили туғиб берибди. Бу мисолда сўзловчи Қаландаров, тингловчи Саида, ўзга шахс Эшон эканлиги биринчи гапдан кўриниб турибди. Сўзловчи ўзга шахснинг ўзидан эшитган воқеа-ҳодисани ўзлаштириб баён қилади. -(u)бди шакли жами ўн икки марта ишлатилган.

Икки абзац, икки саҳифадан мўлроқ жой эгаллаган бошқа бир макроматн (260 – 263-бетлар)да Кифоятхоннинг бошидан ўтган бутун воқеа ўзлаштириб баён қилинади. -(u)бди шакли жами ўттиз саккиз марта ишлатилган. Мақсад иш-ҳаракати ўзлаштириб баён қилинаётган шахслар ҳақида тўлароқ маълумот бериш бўлганлигидан иккала матнда ҳам ихчам гапдан фойдаланилмайди. Ўзақ, негиз ва -(u)бди қўшимчасининг валентлиги зоҳир бўлади. Ўз ўрнида қўлланган сўз, қўшимча, бирикмаю иборалар ғайрилисоний омиллар билан қўшилиб биринчи матнда Эшон, иккинчи матнда унинг хотини Кифоятхон шахсиятини очиб беришга хизмат қилади.

-(u)бди шаклининг такрори эса воқеа-ҳодисаларни ишга тизилган маржондай бирин-кетин ўқувчининг кўз ўнгидан ўтишини таъминлайди. Бу билан ўзлаштириб тасвирланаётган иш-ҳаракат, шунингдек замона зайли ҳақида ўқувчида ижобий ёки салбий фикр-туйғу уйғотишга эришилади.

Хабар манбаи ўзлаштира гапнинг ўзида келиши мумкин. Бундай ҳолда матн битта содда ёки битта қўшма гапдан тузилиб микроматн кўринишида бўлади. Микроматн ҳажми

гапнинг тури, ўзак, пегиз ва *-(u)бди* қўшимчасининг валентлиги, шунингдек, макроматн ҳосил қилувчи воситаларга боғлиқ бўлади: *Лекин бояги аравакаш бу гапни гадамга айтибди* (4,13). Бу мисолда макроматннинг олдинги қисми билан алоқани кўрсатувчи восита учта (*лекин,бояги,бу*). Иккита сўз (*гапни,гадамга*) ўзакнинг, битта сўз (*аравакаш*) *-(u)бди* қўшимчаси валентлиги воситасидир. Мазкур сўзлар тушириб қолдирилса ҳам ўзлаштирама хабар англашилаверади (*айтибди*). Нутқий амал учун унинг ўзи етарли бўлмаганидан гап кенгайиб келган.

Юқоридаги микромаатнда хабар манбаи сўз (*аравакаш*) билан ифодаланган. Қуйидаги микромаатнда бу вазифани сўз бирикмаси бажаради: **Унинг айтишига қараганда**, *Зуннунхўжа кулоқ қилипти* (2,266). Бу мисолда олмош билан ифодаланганидан хабар манбаининг кимлиги аниқ эмас. Олдинги гапдан унинг *бир таниш киши* эканлиги маълум бўлади. Сўзловчи (Зиёдахон) ва тингловчи (Сидиқжон) ҳам олдинги микромаатн таркибида келганлигидан ўзлаштирама гап ихчам, атиги уч сўзу икки бўлақдан иборат.

Микромаатн қўшма гапдан иборат бўлса хабар манбаи унинг биринчи қисмида жойлашади: *Ҳа, айтгандай, қайси кун* **Ҳакима** *келган эди, қаҳрамон бўлишига ўттиз бир тонна етмабди* (3,173). Бу мисолда кесимнинг иккита валентлиги воқеланганидан ўзлаштирама гап ҳажми бир оз кенгайган. Шунда ҳам тежамкорлик мавжуд. Нутқ феълн ва субъектни ифодаловчи сўз тежалган.

Бирдан ортиқ воқеа-ҳодиса ўзлаштириб баён қилинганда микромаатн кичиклик қилиши мумкин: *Тўйнинг қандай ўтганини эртасига Сорахон сўзлаб берди: Мунисхон йиғлабди, Салимхон уни урибди. Ичкарида анча гулсиёҳлик бўлибди* (1,159). Бу мисол макроматн бўлиб бир қўшма ва бир содда гапдан тузилган. Учта иш-ҳаракат ўзлаштириб баён қилинган. Фикрни ихчам ифодалаш учун зарур сўзларгина ишлатилган. Олдинги микромаатнда ифодаланганидан тингловчи (Сидиқжон) ҳам тежалган.

Нутқий мақсаду вазифа тақозо қилмаса хабар манбаи на микро-, на макроматнда аниқ ифодаланмайди. Бундай ҳолда диққат ўзлаштирама хабарга жалб қилинади: *Маълум бўлишича, Додархўжа қишлоқдан бадарга қилинибди, отқоровул уни Қўқон йўлининг ярмигача элиб қўйибди* (4,54).

Қисқача таҳлилдан кўринадики, Абдулла Қаҳҳор ўзи ёки

асар қаҳрамони гувоҳ бўлмаган воқеа-ҳодисаларни ўзлаштириб баён қилишда *-(u)бди* шаклидан кўп ва хўб фойдаланади. Нутқий амал учун зарур бўлган сўз ва бирикмаларнигина ишлатиб тежамкорликка қатъий риоя қилади. Бу эса ёш ёзувчиларга ҳам, олиму ноширларга ҳам ибрат бўлиб хизмат қилади.

ХУЛОСА

Монографияда тил ижтимоий-руҳий ҳодиса, адабий тил унинг тарихий-маданий кўринишидир деган назарий қараш асос қилиб олинганидан диққат-эътибор ўзбек адабий тилининг шўро ҳокимияти даврида ўрганилмаган жиҳати - давлат сиёсати ва халқ руҳияти билан боғлиқлиги масаласига қаратилади. Шу билан бирга маданий ҳаёт ва тамаддун (илмий,фалсафий, диний тафаккур, сиёсий, социал, адлиявий, маъмурий фаолият) инъикоси бўлган ўзбек адабий тили ва ундаги айрим ҳодиса талқинида функционал тилшуносликда кенг қўлланиладиган узвли ва матний таҳлилга таяниб фикр юритилади.

Узвли таҳлилга кўра ўзбек адабий тилининг фарқловчи белгиси тўртта: 1) ижтимоий вазифа (поливалентлик), 2)меъёрийлик (регламентация, кодификация), 3)умум-мажбурийлик, 4) услубийлик. Монографияда мазкур белгилардан биричи ва иккинчиси олиб қаралади.

Ўзбек адабий тили ижтимоий вазифасини тўла бажариши, яъни ижтимоий ҳаётнинг барча соҳасида ҳам ёзма,ҳам оғзаки нутқда барча томонидан ишлатиладиган бўлиши учун халқимиз руҳан уйғоқ бўлмоғи даркор. Лекин мустамлакачилик асорати бўлган руҳий тутқуликдан халос бўлиб руҳий бедорликка эришиш, миллий руҳнинг устувор бўлиши осон кечмайди. Шу боис истиқлол шарофати билан тилимизга сиёсий ва ҳуқуқий эрк берилган бўлса-да адабий тилимиз ижтимоий вазифасини тўла бажара олмаяпти. Айрим соҳа (ҳарбий,спорт,фан-техника, тиббиёт, иш юритиш)га адабий тилнинг кириб бориши қийин кечмоқда. Тилшунослик, адабиётшунослик, матбуот, ўрта ва олий таълимда адабий тил устувор, лекин унинг маданиятини юқори деб бўлмайди. Негаки адабий тилнинг меъёрийлик белгисига тўла риоя қилинмаяпти.

Ўзбек адабий тили меъёрининг муҳим белгиси тўртта: 1)

барқарорлик, 2) фарқлилик, 3) қоидалаштириш, 4) ўзгарувчанлик. Биринчи белги ички, лисоний омил бўлиб тил системасининг мазмуний тартиботи (ботини, структураси) билан узвий боғлиқ бўлса, тўртинчи белги ташқи, ғайрилисоний омил бўлиб асосан социал-тарихий шароит (давлатнинг тил сиёсати ва халқнинг руҳияти) билан боғлиқ.

Шўро ҳокимияти даврида ўзбек адабий тилини меъёрийлаштиришда давлат сиёсатига мувофиқ ривожланувчанлик (динамиклик) белгиси асос қилиб олинганидан ўсиш-ўзгаришни кўрсатиш ишларимизнинг методологик асосидир; тилнинг ўсиш-ўзгаришидаги ҳамма жараён жамиятдаги талаб-эҳтиёж билан боғлиқдир деган гоя илгари сурилди. Лексик олинмалар икки тиллик шароитида тилларни, шунингдек халқларни яқинлаштириш воситаларидан бири бўлади деб рус тилидан сўз олиш тарғиб этилди. Грамматикага нисбатан ҳам шундай йўл тутилди. Русча қолип ва андозалар асос қилиб олинди. Мухбир, журналист нутқи жамиятнинг бошқа аъзолари учун ўрнак, намуна бўлади деб уқтирилди. Ўсиш-ўзгаришнинг салбий жиҳатига эътибор берилмади.

Адабий тилни меъёрийлаштириш ижтимоий-тарихий ҳодиса бўлганидан тарихий шарт-шароитга қараб ўзгарувчан бўлади. Истиқлол халқимиз ҳаётида тамомила янги ижтимоий-тарихий шароит бўлганидан ўзбек адабий тилининг барча бўлими меъёри турли даражада ислохталабдир.

Адабий тил меъёрини ислох қилиш, қайта баҳолашда **барқарорлик** белгиси асос қилиб олинishi лозим. Негаки бу белги адабий тил систем тузилишининг бош хусусияти билан узвий боғлиқ. Шу боис монографияда мазкур хусусиятни аниқлашга алоҳида эътибор берилди. Флектив тиллар (асосан рус, қисман немис, инглиз тили) билан қиёслаш натижасида она тилимиз систем тузилишининг бош хусусияти **тежамкорлик** (аниқроғи сўз ва қўшимчани тежаб ишлатиш) деб аталди.

Монографиянинг иккинчи бўлимида сўз билан қўшимча, сўз билан сўз бирикмаси, сўз билан гап муносабати шу нуқтаи назардан талқину тадқиқ қилинади.

Меъёр белгилашда ёзувчи нутқи мўътабар манба, жамият учун ибрат, намуна бўлади деган фикрга асосланиб ҳассос ёзувчи Абдулла Қаҳҳор асарлари (жами 923 саҳифа) **матний** таҳлил қилинди. Мазкур асарларнинг статистик ва мазмуний-синтактик таҳлили натижаси XX асрнинг 50-йилларида сўз билан қўшимча муносабати тўғри қоидалаштирилганлигини

тасдиқлайди. Икки йирик олим (проф.А.Фулумов ва акад. А.Н.Кононов) қаратқич (субъскт)нинг қўшимча билан ифодаланиши кўп, қўшимча ва сўз билан ифода этилиши кам учрайди деб ёзган бўлса, Абдулла Қаҳҳор асарларида қаратқичнинг битта восита билан ифодаланиши унинг иккита восита билан ифодаланишига нисбатан 5,5 – 31 марта кўп учрайди. 70-йилларда эса аксинча иккинчисининг миқдори бир оз ортиқроқ деб қоидалаштирилади. Муаллиф (проф. Ш.Раҳматуллаев) томонидан статистик маълумот билан тасдиқланмаганидан табиийки бу қоида тўғри дея олмаймиз.

Яқуний хулоса шуки, адабий тил меъёрини ислоҳ қилишда шўро давридагидек мухбир, журналист, ҳатто тилшунос нутқи эмас, она тили табиатиши теран идрок этган ёзувчилар нутқи билан бирга ўзбек адабий тилининг субутий сифати (барқарорлик белгиси)га таяниб иш кўрмоқ даркор. Грамматик ҳодисалар меъёрини қайта баҳолашда эса назарий тилшунослик асосчиси В.Хумболтнинг қуйидаги ибратли фикрини унутмаслик лозим: Миллий руҳ луғатга нисбатан грамматикада кўпроқ акс этади.

Фойдаланилган адабиёт рўйхати

I

1. Абдувалиев М. Тўсиқсизлик майдони ва уни ташкил этувчи синтактик бирликлар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1980, 4-сон.
2. Абдуллаев А.Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ўзга гапларнинг ифода формалари. Тошкент, 1983.
3. Абдуллаев Й. ва б. Имло лугати (мактаб ўқувчилари учун). Тошкент, 1970.
4. Абдуллаева Д.А. Семантик-синтактик валентлик ва ўзга гаплар қурилмалар. НДА. Самарқанд, 2002.
5. Абдураҳмонов Ф. Пунктуацияни ўргатиш методикаси. Тошкент, 1968.
6. Адабиёт назарияси. I том. Тошкент, 1978.
7. Баскаков Н.А., Содиқов А.С., Абдуазизов А.А. Умумий тилшунослик. Тошкент, 1979.
8. Баҳриддинова Б.М. Феълнинг лугавий шакллари тизими (тур категорияси). НДА. Самарқанд, 2002.
9. Бегматов Э. ва б. Адабий норма ва нутқ маданияти. Тошкент, 1983.
10. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси. I қисм. Тошкент, 1997.
11. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси (Адабий норманинг типлари). II қисм. Тошкент, 1998.
12. Бегматов Э., Маматов А. Адабий норма назарияси (Адабий норманинг шаклланиш ва яшаш қонуниятлари). III қисм. Тошкент, 2000.
13. Воҳидов Э. Шоир шеър шуур. Тошкент, 1987.
14. Гўзал А. Аҳмад Яссавийнинг «Фақирнома»си билан Ҳожи Бектоши Валийнинг «Мақолот»и орасидаги ўхшашликлар // Хожа Аҳмад Яссавий (ҳаёти, ижоди ва аънаналари). Тошкент, 2001.
15. Зикриллаев Ф.Н. Ўтган замон формаларининг семантик мазмуни // Ўзбек тили ва адабиёти. 1977, 3-сон.
16. Зикриллаев Ф.Н. Феълнинг шахс, сон ва ҳурмат категориялари системаси. Тошкент, 1990.
17. Зикриллаев Ф.Н. Ўзбек тили морфологияси. Бухоро, 1994.
18. Зикриллаев Ф. ва б. Истиқлол ва она тили таълими. Тошкент, «Фан», 2000.
19. Иброҳим Ҳаққул. Ирфон ва идрок. Тошкент, 1998.
20. Иброҳим Ҳаққул. Яссавийшунослик: ўтмиш, бугун ва истиқбол // Хожа Аҳмад Яссавий (ҳаёти, ижоди ва аънаналари). Тошкент, 2001.
21. Иминов А. Ўзлашгирма гап борми? // Ўзбек тили ва адабиёти. 1990, 3-сон.
22. Искандарова Ш. Лексикани мазмуний майдон асосида ўрганиш муаммолари. Тошкент, 1998.
23. Каримов С.А. Ўзбек тилининг бадиий услуби. ДДА. Тошкент,

1993.

- 24.Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. Тошкент, 1991.
- 25.Маҳмудов Н., Нурмонов А. Ўзбек тилининг назарий грамматикаси. Синтаксис. Тошкент, 1995.
- 26.Менглиев Б.Р. Морфологик воситаларнинг маъновий хусусиятлари ва синтактик имкониятлари. НД.Бухоро,1995.
- 27.Менглиев Б.Р. Лисоний тизим яхлитлиги ва унда сатҳлараро муносабатлар. ДДА. Тошкент, 2002.
- 28.Мирзаев М., Усмонов С., Расулов И. Ўзбек тили. Тошкент, 1978.
- 29.Муҳаммаджонова С.О. Ҳозирги ўзбек адабий тилида уюшган гаплар. НДА. Тошкент, 1999.
- 30.Неъматов Ҳ. Социоллингвистика. Бухоро,2001.
- 31.Номозов К., Йўлдошев Б. «Ўзлаштира гап борми?» мақоласини ўқиб // Ўзбек тили ва адабиёти. 1993, 4-сон.
- 32.Нурмонов А.,Искандарова Ш. Лингвистикада майдон назарияси ва унинг тил бирликларини система сифатида ўрганишдаги аҳамияти// ФДУ.Илмий хабарлар.1996,1-сон.
- 33.Нурмонов А., Маҳмудов Н. ва б. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. Тошкент, 1992.
- 34.Расулов Р. Ўзбек тилидаги ҳолат феъллари ва уларнинг облигатор валентликлари. Тошкент, 1989.
- 35.Раҳимов А.С. Ўзбек халқ дostonлари лексикасининг қиёсий-тарихий таҳлили. НДА. Самарқанд, 2002.
- 36.Сайфуллаева Р. Уюшган гаплар // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988,3-сон.
- 37.Сайфуллаева Р.Р. Ҳозирги ўзбек тилида қўшма гапларнинг формал-функционал таъқини. Тошкент, 1994.
- 38.Турсунов У., Мухторов Ж., Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1975.
- 39.Усмонов С. Умумий тилшунослик. Тошкент, 1972.
- 40.Шарипов М.К. Ўзбек тилида кўчирма ва ўзлаштира гаплар. Тошкент, 1955.
- 41.Шоабдураҳмонов Ш. ва б. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Тошкент, 1980.
- 42.Шомақсудов А. Ўзбек тили стилистикаси. Тошкент, 1974.
- 43.Ўзбек тили грамматикаси. I том. Морфология. Тошкент, 1975.
- 44.Ўринбоев Б. Функционал услубият ва унинг моҳияти. Тошкент,1992.
- 45.Ғуломов А.Ғ. Адабий тил нормалари // Ўзбек тили нутқ маданиятига оид масалалар (тўплам). Тошкент, 1973.
- 46.Ғуломов А.Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. Тошкент, 1965.
- 47.Ғуломов А.Ғ., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис.Тошкент,1987.
- 48.Ҳожиев А. Ўзбек тилида кўмакчи феъллар. Тошкент,1966.
- 49.Ҳожиев А. Феъл.Тошкент, 1973.

50. Ҳожиёв А. Сўз ясаши масаласи хусусида // Ўзбек тили ва адабиёти. 2001,2-сон.

51. Ҳожиёв А. Термин танлаш мезонлари. Тошкент, «Фан», 1996.

52. Ҳожиёв А., Маҳмудов Н. Семантика ва синтактик позиция // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983,2-сон.

53. Ҳожиёва Ҳ. Кишилиқ оломи ва ҳурмат маъноси // Ўзбек тили ва адабиёти. 2000,4-сон.

54. Ҳожиёва Ҳ.Я. Ўзбек тилида ҳурмат майдони ва унинг лисоний-нутқий хусусияти. НДА. Самарқанд, 2001.

55. Ҳожиёва Ҳ.Я. Ўзбек тилида ҳурмат майдони ва унинг лисоний-нутқий хусусияти. НДА. Самарқанд, 2001.

56. Ҳозирги замон ўзбек тили. Тошкент, 1957.

57. Ҳозирги ўзбек адабий тили. I том. Фонетика, лексикология, морфология, Тошкент, 1966.

58. Ҳозирги ўзбек адабий тили. II том. Синтаксис. Тошкент, 1966.

II

59. Ne'matov N. va b. Ona tili. 7-sinf uchun darslik. Toshkent, 2000.

III

60. Абдуллаев А.Б. Конструкции с чужой речью как самостоятельная проблема узбекского синтаксиса. АДД. М., 1979.

61. Абдуллаев А.Б. Конструкции с чужой речью как самостоятельная категория узбекского синтаксиса. Ташкент, 1985.

62. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 1969.

63. Белкин В.М. Проблема литературного языка и диалекта в арабских странах // Вопросы формирования и развития национальных языков. М., 1960.

64. Булыгина Т.В. Пражская лингвистическая школа // Основные направления структурализма. М., 1964.

65. Виноградов В.В. Основные проблемы изучения образования и развития древнерусского литературного языка. М., 1958.

66. Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их развития. М., 1967.

67. Гавранек Б. Задачи литературного языка и его культура // Пражский лингвистический кружок. М., 1967.

68. Гак В.Г. К типологии форм языковой политики // Вопросы языкознания. 1989, N5.

69. Говердовский В.И. Диалектика коннотации и денотации // Вопросы языкознания. 1985, N2.

70. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М., 1984.

71. Гухман М.М. Литературный язык // Общее языкознание. Формы существования, функции и история языка. М., 1970.

72. Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть I. М., 1960.

- 73.Звегинцев В.А. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II. М., 1960.
- 74.Зикриллаев Г.Н. Компонентный анализ синтетических форм прошедшего времени в узбекском языке // Советская тюркология. 1980, N5.
- 75.Зикриллаев Г.Н. Семантико-функциональное исследование системы предикативных категорий узбекского глагола. АДД. Ташкент, 1990.
- 76.Зикриллаев Г.Н. Семантико-функциональное исследование системы предикативных категорий узбекского глагола. ДД. Ташкент, 1990.
- 77.Зикриллаев Г.Н. Синонимические отношения форм условно-желательного наклонения в узбекском языке // Советская тюркология. 1985, N5.
- 78.Иванов С.Н. Очерки по синтаксису узбекского языка. Л., 1959.
- 79.Иванов С.Н. Родословное древо тюрков Абу-л-гази-хана. Ташкент, 1969.
- 80.Исаченко А.В. К вопросу о периодизации истории русского языка // Вопросы теории и истории языка (сборник в честь проф. Б.А.Ларина). Ленинград, 1963.
- 81.Исроилов А. Чужая речь в современном узбекском литературном языке. АҚД. Ашхабад, 1971.
- 82.Ицкович В.А. Языковая норма. М., 1963.
- 83.Кодухов В.И. Общее языкознание. М., 1974.
- 84.Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. Л., 1960.
- 85.Кононов А.Н. О фюзии в тюркских языках // Структура и история тюркских языков (сборник). М., 1971.
- 86.Косериу Э. Синхрония, диахрония и история // Новое в лингвистике. Вып. 3. М., 1963.
- 87.Крушельницкая К.Г. Очерки по сопоставительной грамматике немецкого и русского языков. М., 1961.
- 88.Нигматов Х.Г. О классификации грамматических категорий в тюркских языках // Советская тюркология. 1984, N4.
- 89.Нигматов Х.Г. Функциональная морфология тюркоязычных памятников XI – XII вв. Ташкент, 1989.
- 90.Реформатский А.А. Введение в языкознание. М., 1955.
- 91.Саидниязов А. Синтаксические особенности конструкции с прямой речью в современном узбекском языке. АҚД, Ташкент, 1975.
- 92.Сгалл. Обиходно-разговорный чешский язык // Вопросы языкознания. 1960, N2.
- 93.Севортян Э.В. К проблеме частей речи в тюркских языках // Вопросы грамматического строя (сборник). М., 1955.
- 94.Семенюк И.Н. Норма // Общее языкознание. М., 1970.
- 95.Степанова М.Д., Хельбиг Г. Части речи и проблема валентности в современном немецком языке. М., 1973.
- 96.Тезисы пражского лингвистического кружка // В.А.Звегинцев. История языкознания XIX и XX веков в очерках и извлечениях. Часть II. М., 1960.

97.Тухсанов М. Микротекст и система средств выражения его когерентности в узбекской художественной речи. АКД. Ташкент, 1987.

IV

98.Helbig G., Buscha Y. Deutsche Grammatik.Leipzig, 1975.

МИСОА ОЛИНГАН МАНБАДАР

1.Абдулла Қаҳҳор. Сароб. Роман // Асарлар. Олти томлик. Учинчи том. Тошкент, 1967.

2.Абдулла Қаҳҳор. Қўшчинор чироқлари. Роман // Асарлар. Олти томлик. Тўртинчи том. Тошкент, 1967.

3.Абдулла Қаҳҳор. Синчалак. Повесть // Асарлар. Олти томлик. Иккинчи том. Тошкент, 1967.

4.Абдулла Қаҳҳор. Ўтмишдан эртақлар. Повесть // Асарлар. Олти томлик. Иккинчи том. Тошкент, 1967.

Бухоро давлат университети илмий-техник кенгаши томонидан нашрга тавсия этилган.

Муҳаррир: М.Содиқова

Теришга берилди 6.02.2004 й. Босишга рухсат этилди 23.12.2003 й.

Ҳисоб нашр табоғи 6,5. Босма табоғи 7,5.

Буюртма № 203. Адади 400.

Баҳоси келишилган нарҳда.

ЎзРФА. «Фан» нашриёти: 700047, Тошкент акад. Я.Фулумов кўчаси,70.

Бухоро шаҳар, Мустақиллик кўчаси,
27-уй."Ёқуб Довуд" босмаҳонасида чоп этилди.